

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

International Taraz
Innovative Institute

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК
ЖУРНАЛ

IT/I ЖАРШЫСЫ

№2 (49);
сәуір-мамыр-маусым
2022 жыл

МАЗМҰНЫ

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

БАС РЕДАКТОР Е.Б. Саурықов (Институт ректоры)	Л.К. БОЛЕЕВА Математикалық физика мәселелерін шешу және алынған нәтижелерді визуализациялау үшін компьютерлік технологияларды	3
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА А.Б. Абдуалы, Н. Буюклиев (ғылыми редактор), П.Р. Ниязова (жауапты хатшы)	АСИЛБЕКОВА ШЫНАР ДОСПАНОВНА XX ғасырдың 20-30-шы жылдарында саяси қуғындалған қазақ зиялыларының тарихи көзқарасы АХМЕТОВА ВЕНЕРА ҚУАНЫШЕВНА Тәуелсіз Қазақстан территориясының шегенделу саясаты МАНАСОВА КЕНЖЕКУЛЬ КОЙШИЕВНА Ө.А. Жолдасбековтың саяси және ғылыми қызметі ЕСЕНТАЕВА Б.Ү., ОЛЖАБАЙ Е.Д. Жасөспірімдік кезеңдегі эмоциялардың өзгеруі мен тұрақсыздығы	9 12 16
АЛҚА МҮШЕЛЕРІ Ж.Т. Сүлейменов, Қ.К.Молғаждаров Қ.Б. Байжанов, Қ. Бөлеев, Ж. Абдула, Н. Асқарбекқызы, А.Е. Сарсенова П.М. Маликтаева, М.Н. Немеребаев, М.Б. Оңғарбаева Т.Ю. Аманов (Өзбекстан), А. Сарыбаев (Қырғызстан) А. Каплин (Ресей), А.Р. Соколовский (Ресей)	КУБЕВА АҚТОТЫ САРСЕНБАЕВНА Қазақстан республикасының посткеңестік аумақтағы интеграциялық бастамалары ИМАНЖАНОВА АСЕЛЬ ЕСБОСЫНОВА Ортағасырлық Отырар тарихи – археологиялық деректер негізінде МЕЙІРҚҰЛ НҰРИСЛАМ НҰРЖІГІТҰЛЫ Ғұн тайпалық одағының зерттелу тарихнамасы ТУЛЕБАЕВА АЙГЕРИМ ГАЛЫМЖАНОВНА Смағұл Сәдуақасовтың ағарту және руханмәдениет саласындағы қызметі. НУРБЕКОВА ДИНАРА ТОЙБАЕВНА М.Тынышпаев тарихшы-ғалым	20 25 28 31 34 38

ЭКОНОМИКА

ТАЖИБАЕВА Ж.С. Информационное обеспечение управления деятельностью субъектов предпринимательства	44
ЖАЙШЫЛЫҚ НҰРДАНА ПАЛЫБЕКОВНА Влияние прямых иностранных инвестиций на экономический рост развивающейся страны: на примере Казахстана	47

ҚҰҚЫҚ

САКТАГАНОВА ИНДИРА СОВЕТОВНА Анализ зарубежного опыта страхования от несчастных случаев на производстве	54
САДЕН Н. А., Н.АСҚАРБЕКҚЫЗЫ, И.С.ИЛЬЯСОВА Қылмыстық процестегі дәлелдеу теориясы ұғымы және дәлелдеу теориясының ғылыми негіздері	61

Журнал Халықаралық
Тараз инновациялық
институтының
құрылтайшылығымен
қазақ, орыс және
ағылшын тілдерінде
үш айда бір рет
жарыққа шығады.

Қазақстан
Республикасы,
Ақпарат және
Қоғамдық даму
министрлігі, Ақпарат
комитеті Мерзімді
баспасөз
басылымын, ақпарат
агенттігін және
желілік басылымды
қайта есепке қою
туралы
№ KZ70VPY00039800
нөмірімен 07.09.2021
жылы берілген.

ФИЛОЛОГИЯ

ТУЛЕНБАЕВА ЗИНА ЖОЛДЫБАЕВНА Шетел тілін меңгеру- заман талабы АБАЕВА А.Қ.	67
Кіші мектеп оқушыларының тәрбие жұмыстарын ұйымдастырудың нәтижелілігін қамтамасыз етудің ғылыми-педагогикалық ұстанымдары КУШЕРОВ Н.М., ТАДЖИКОВА А.Ж.	70
Болашақ мұғалімдерді оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру қызметіне қойылатын дидактикалық талаптар ZHANYSBEK AIDANA	75
Effective teaching of reading in primary school ZHAKASHEVA D., ZHETKERBAY N., SEYDYGALI K.	80
Transition from teachers' educational to learners' cognitive activities MAMBETALIYEV A., BEKAKHMETOVA B., KALYBAY A.	84
Some benefits of progressive education ZHANYSBEK AIDANA	87
Methods of studying british english	90

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

ӘОЖ 519.633.6

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ФИЗИКА МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУ ЖӘНЕ АЛЫНҒАН НӘТИЖЕЛЕРДІ ВИЗУАЛИЗАЦИЯЛАУ ҮШІН КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ

Л.К. Болеева

¹Пед. ғылымдарының канд., «Қолданбалы математика және статистика»
кафедрасының доценті

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан

Аннотация. В статье рассматривается применение компьютерных технологий для решения задач математической физики и визуализации полученных результатов.

Ключевые слова: численные методы, задачи математической физики, компьютерные технологии, явная разностная схема, неявная разностная схема, разностная схема Саульева, визуализация полученных результатов.

Abstract. The article discusses the use of computer technologies for solving problems of mathematical physics and visualizing the results obtained.

Keywords: numerical methods, problems of mathematical physics, computer technologies, explicit difference scheme, implicit difference scheme, Saul'ev difference scheme, visualization of the obtained results.

Қазіргі заманғы есептеу машиналарының пайда болуы сандық әдістердегі оның төңкерісіне әкелді. Сандық әдістер қазіргі кезде математиканың көптеген салаларында қолданылады. Есептеу практикасында шешуге тура келетін мәселелердің ішінде едәуір бөлігі дербес дифференциалдық теңдеулердің әртүрлі есептерінен тұрады. Мұндай мәселелер тікелей сұйықтық динамикасы, электр және магнетизм, оптика, жылу беру сияқты көптеген нақты физикалық құбылыстарды математикалық модельдеу кезінде туындайды.

Аналитикалық әдістер тек шектеулі теңдеулер класы үшін есептің нақты шешімін табуға мүмкіндік береді, сондықтан 19 ғасырдың басында дифференциалдық теңдеулерді шешудің сандық әдістері кеңінен дамыды. Толық емес дифференциалдық теңдеулерді шешудің айырымдық әдістері 1928 жылдың өзінде Курант, Фридрихс және Леvidiң белгілі мақаласында ұсынылған болатын, бірақ іс жүзінде бұл әдістер тек 15 жылдан кейін қолданыла бастады. АҚШ-тағы ЛосАламос лабораториясындағы ЭНИАК машинасындағы дербес дифференциалдық теңдеулер жүйелерімен байланысты күрделі есептерді сандық түрде шешкенін ескеріңіз [1].

Математикалық физиканы нәр түрлі салаларында туындайтын жылу өткізгіштікке, диффузияға, сұйықтыққозғалысына, акустикаға, электромагнетизмге, толқындар механикасына, сәулелік энергияның берілуіне, серпімді тербелістерге арналған шекаралық есептерді шығаруда сандық әдістер қолданылуы қажет [2].

Бүгінгі күні математикалық физика есептерін сандық әдістермен шешу өзекті болып табылады, өйткені есептің аналитикалық шешімін анық формада табу, яғни жүйенің күй функциясының координаттар мен процестің параметрлеріне тәуелділігін сипаттайтын формула алу, ерекше жағдайларда ғана табуға болады. Әдетте, мәселенің тек шешімі табылған. Көптеген практикалық талдау әдістерінің ішінде сандық шешім әдісі, торлар әдісі оның жеткілікті жоғары тиімділігі мен өте кең танымалдығына байланысты таңдалды. Бұл жағдайда қарастырылатын аймақ бөлімдерге бөлінеді, олардың әрқайсысында тиісті туындылар кейбір айырымдық схемаларымен жуықталады. Мақалада математикалық физика дербес дифференциалдық теңдеулер қарастырылады, олар айырымдық әдістерімен шешіледі.

Мақаланың мақсаты – Excel электрондық кестесінде жекелеген дифференциалдық теңдеулерді ақырлы-айырымдық әдістермен шешудің негізгі әдістерін қарастыру: айқын айырымдық схемасы; айқын емес айырымдық схемасы; Саульевтің айырымдық схемасы.

Математикалық есептерді шешудің сандық әдістерін жүзеге асыруға арналған арнайы қосымшалар бар, мысалы «Mathcad», «Mathlab» және басқалар. Осы пакеттердің көмегімен өте күрделі есептеулер мен ғылыми зерттеулер жүргізе аламыз. Алайда, бұл үшін, біріншіден, пайдаланушының арнайы дайындығы қажет, екіншіден, бұл пакеттердегі кіріктірілген алгоритмдердің жұмысы қарапайым пайдаланушының көзіне түсе бермейді. Сандық әдістерді оқитын студенттер үшін қолданылатын алгоритмдердің негіздері туралы түсінік болу маңызды. Сондықтан бұл мақалада Excel кестесінің жеке дифференциалдық теңдеулердің сандық шешіміндегі мүмкіндіктерін зерттейді. Excel кестесінің есептеу мүмкіндіктері жақсы, стандартты функциялардың жеткілікті кең кітапханасы бар және жалпы қолдануға қол жетімді. Excel белгілі бір сандық әдістерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін арнайы процедуралар мен функцияларды реттеуге арналған цифрлық мүмкіндіктерді кіріктірілген VBA бағдарламасын пайдалану арқылы ұсынады.

Жеке туынды теңдеулерді шешудің сандық әдістерін Excel электрондық кестесінде қарастыру үшін келесі мысалды алайық. Төменде берілген теңдеуді қанағаттандыратын $u(x,t)$ функциясының мәндерін табу қажет:

$$u_t = u_{xx},$$

Мұндағы, бастапқы шарттары ($t = 0$ кезінде): $u(x, 0) = \sin(\pi x)$ және $0 < x \leq 1$, бірінші түрдегі шекаралық шарттар: $u(0, t) = 0$ және $u(1, t) = 0$.

1. Excel кестесінде айқын айырымдық және Саульевтің айырымдық сызбаларын шешу әдістері.

1) Тапсырма: Айқын айырымдық сызбасын пайдаланып, берілген мысалдың бастапқы шеттік жуықталған шешімін табыңыз. Алғашқы 25 қабат үшін Excel кестесінде u функциясының мәндерін табыңыз. Есептеу нәтижелері диаграмма түрінде көрсетіңіз.

Шешуі: x аргументі бойынша $h = 0,1$ қадамын таңдайық, яғни $n = 10$.

$q = 0,5$ болғандықтан, ондат аргументі бойынша $k = h^2 / 2 = 0,005$ қадамын аламыз.

EXCEL-дежаңа парағын ашайық. 0-ден 25-ке дейінгі уақыт қабаттарының сандары үшін А бағанын орнатайық. А3:А28 блогын 0-ден 25-ке дейінгі сандармен толтырыңыз.

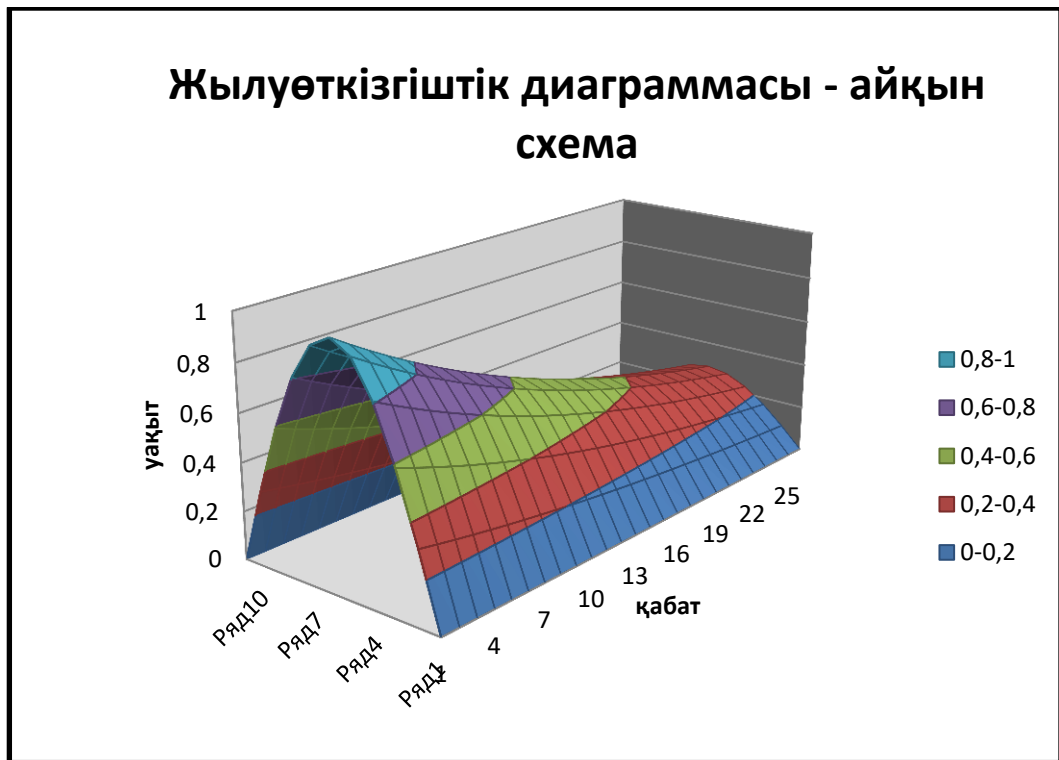
Екінші қатарда В2:Л2 ұяшықтарына біз 0-ден 1-ге дейінгі кеңістіктік координатаның мәндерін енгіземіз В3:В28 блогында және Л3:Л28 блогында нөлдерді – шекаралық шарттардың мәндерін енгіземіз. С3 ұяшығына =SIN(3.1415*С2) формуласын енгізіп, оны D3:K3 блогына көшіріңіз. Осылайша, біз бастапқы шарттарды нөлдік уақыт деңгейіне енгіземіз. Әрі қарай, С4 ұяшығына алгебралық ақырлы-айырымдық теңдеуінен алынған негізгі есептеу формуласын енгіземіз =(В3+D3)/2. Бұл формуланы С4:Л28 блоктау үшін көшіру керек.Есептеу нәтижелері кестеде алғашқы 26 қабат үшін берілген.

t	j	0	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1
0	0	0	0,30901	0,58777	0,809	0,95105	1	0,95107	0,80906	0,58785	0,3091	0
1	0	0	0,29389	0,559	0,76941	0,9045	0,95106	0,90453	0,76946	0,55908	0,29392	0
2	0	0	0,2795	0,53165	0,73175	0,86023	0,90451	0,86026	0,7318	0,53169	0,27954	0
3	0	0	0,26582	0,50563	0,69594	0,81813	0,86025	0,81816	0,69598	0,50567	0,26585	0
4	0	0	0,25281	0,48088	0,66188	0,77809	0,81815	0,77811	0,66191	0,48091	0,25283	0
5	0	0	0,24044	0,45735	0,62949	0,74001	0,7781	0,74003	0,62951	0,45737	0,24046	0
6	0	0	0,22867	0,43496	0,59868	0,70379	0,74002	0,70381	0,5987	0,43498	0,22869	0
7	0	0	0,21748	0,41368	0,56938	0,66935	0,7038	0,66936	0,56939	0,41369	0,21749	0
8	0	0	0,20684	0,39343	0,54151	0,63659	0,66936	0,6366	0,54153	0,39344	0,20685	0
9	0	0	0,19672	0,37418	0,51501	0,60543	0,63659	0,60544	0,51502	0,37419	0,19672	0
10	0	0	0,18709	0,35586	0,48981	0,5758	0,60544	0,57581	0,48981	0,35587	0,18709	0
11	0	0	0,17793	0,33845	0,46583	0,54762	0,5758	0,54763	0,46584	0,33845	0,17794	0
12	0	0	0,16922	0,32188	0,44303	0,52082	0,54762	0,52082	0,44304	0,32189	0,16923	0
13	0	0	0,16094	0,30613	0,42135	0,49533	0,52082	0,49533	0,42135	0,30613	0,16094	0
14	0	0	0,15306	0,29115	0,40073	0,47109	0,49533	0,47109	0,40073	0,29115	0,15307	0
15	0	0	0,14557	0,2769	0,38112	0,44803	0,47109	0,44803	0,38112	0,2769	0,14557	0
16	0	0	0,13845	0,26334	0,36246	0,4261	0,44803	0,4261	0,36247	0,26335	0,13845	0
17	0	0	0,13167	0,25046	0,34472	0,40525	0,4261	0,40525	0,34472	0,25046	0,13167	0
18	0	0	0,12523	0,2382	0,32785	0,38541	0,40525	0,38541	0,32785	0,2382	0,12523	0
19	0	0	0,1191	0,22654	0,3118	0,36655	0,38541	0,36655	0,31181	0,22654	0,1191	0
20	0	0	0,11327	0,21545	0,29654	0,34861	0,36655	0,34861	0,29655	0,21545	0,11327	0
21	0	0	0,10773	0,20491	0,28203	0,33155	0,34861	0,33155	0,28203	0,20491	0,10773	0
22	0	0	0,10245	0,19488	0,26823	0,31532	0,33155	0,31532	0,26823	0,19488	0,10245	0
23	0	0	0,09744	0,18534	0,2551	0,29989	0,31532	0,29989	0,2551	0,18534	0,09744	0
24	0	0	0,09267	0,17627	0,24261	0,28521	0,29989	0,28521	0,24261	0,17627	0,09267	0
25	0	0	0,08813	0,16764	0,23074	0,27125	0,28521	0,27125	0,23074	0,16764	0,08813	0

1-сурет. Excel кестесінде айқын айырымдылық сызбасын сандық түрде шешу.

Көріп отырғаныңыздай, кестені көру қиын, ал уақытша қабаттардың көбеюімен ол жалпы оқылмай қалады. Есептеу нәтижелері диаграмма түрінде жақсы ұсынылады. Диаграмма құру үшін А2:Л28 блогын таңдап, *Мастер Диаграмм* шақырыңыз. Бес сатылы диалог пайда болады. 5-тен 1-қадамда А2: Л28 блогы таңдалғанына көз жеткізіп, *Шаг* түймесін басыңыз. 5-тен 2-қадамда сізге диаграмма түрін таңдау керек - *Поверхность*. 5-тен 3-қадамда диаграмманың *формат 1* таңдаңыз. Әрі қарай, 5-тің 4-ші қадамында, *Ряды данных - в строках* таңдаңыз және *Отвести 0 строк* бөліп, 1 болатындай етіп енгізіңіз, осылай болатындай етіп, *Отвести 1 строк для меток оси X* бөліңіз, біз де *Y* - үшін солай жасаймыз. Осі - *Отвести 1 столбцов для меток оси Y* бөліңіз, *Название диаграммы* өрісіне 5-тен 5-қадам, «Жылу өткізгіштік теңдеуі» мәтінін енгізіңіз, *Название по оси категорий (X)* бойымен мәтін енгізіңіз - «ұзындығы», *Значений (Z)*-«уақыт» мәтіні,

Рядов (Y) - «қабат» мәтіні. Дайын батырмасын басу арқылы диаграмма аламыз, оның шамамен көрінісі төменде көрсетілген.

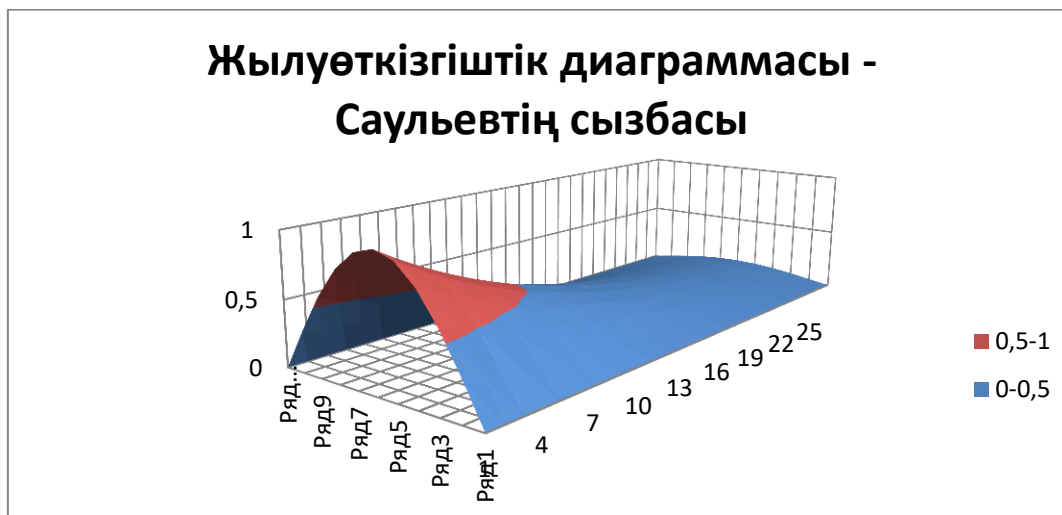

2-сурет. Excel кестесінде айқын айырымдылық сызбасымен алынған шамамен алынған шешімді графикалық түрде көрсету.

2) Тапсырма: Саульевтің айырымдық сызбаны пайдаланып, берілген мысалдың бастапқы шеттік жуықталған шешімін табыңыз. Алғашқы 25 қабат үшін Excel кестесінде u функциясының мәндерін табыңыз. Есептеу нәтижелері диаграмма түрінде ұсыну керек.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N
1			$dU/dT = D \cdot d^2U/dx^2$											
2			$U(x,0) = \sin(\pi x)$ и $U(x,1) = 0$											
3		$U(0,T) = 0$												
4		$U(1,T) = 0$												
5		$h \cdot u$												
6		$dte^{h \cdot x^2} =$												
7		$q = -\lambda \cdot u_x$												
11														
12														
13														
14														
15														
16														
17														
18														
19														
20														
21														
22														
23														
24														
25														
26														
27														
28														
29														
30														
31														
32														
33														
34														
35														
36														
37														
38														
39														
40														

3-сурет. Excel кестесінде Саульев айырымдылық сызбасын сандық түрде шешу

4-сурет. Excel кестесінде Саульев айырымдылық сызбасымен алынған шамамен алынған шешімді графикалық түрде көрсету

Айқын айырымдық және Саульевтің айырымдық сызбаларының формулалары өзгеше болғанымен, Excel-де шығарылу тәртібі мен ұқсас.

2. Excel кестесінде айқын емес айырымдық сызбасын шешу әдісі.

Тапсырма: айқын емес айырымдық сызбасын пайдаланып, алғашқы бастапқы шеттік есептің жуықталған шешімін табыңыз. Алғашқы 25 қабат үшін Excel кестесінде u функциясының мәндерін табыңыз. Есептеу нәтижелері диаграмма түрінде ұсынылу қажет.

Шешуі: суретте Excel бағдарламасында VBA тіліндегі жасырын айырмашылық схемасын енгізу бағдарламасы көрсетілген. Бастапқы мәліметтер ретінде a және T аймағының шекаралары Excel кестесінің ұяшықтарына енгізіледі, сонымен қатар n - x координатасы бойынша тор қадамдарының саны және m - t уақытындағы тор қадамдарының саны. Суретте көрсетілгендей, $a1$ мәні B1 ұяшығына, T мәні D1 ұяшығына, n мәні F1 ұяшығына, m мәні H1 ұяшығына енгізіледі. Біздің жағдайда, a 1, T 5, n 10, m 10. VBA-да бағдарлама құру үшін Excel жұмыс кітабында Alt + F11 пернелер тіркесімін басыңыз, содан кейін Кірістіру мәзірін орындаңыз және Модуль батырмасын таңдаңыз.

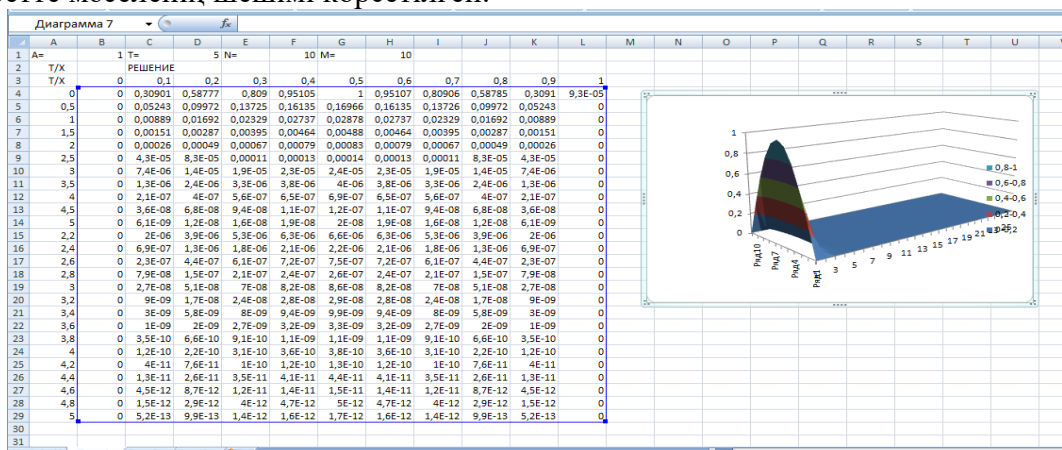
Бос терезе ашылады - суретте көрсетілген бағдарлама кодын қоюға арналған терезе. $f(x)$ бастапқы шарты « $F(x)$ функциясы» ішкі бағдарламасында, шекаралық шарттар сәйкесінше « $F1(t)$ функциясы» және « $F2(t)$ функциясы» ішкі бағдарламаларында орнатылған. Бағдарлама шешу үшін сыпыру әдісін жүзеге асырадытапсырмалар. Әр уақыттағы қабаттағы шешім оның алдыңғы қабаттан бұрын табылған мәндерімен анықталады. Бастапқы қабат шешімі тор түйіндеріндегі $f(x)$ бастапқы шартын кестелеу арқылы есептеледі. Әрбір деңгейде жүйелік матрицатендеулер үш қиғаш. Бағдарламада келесі белгілер қолданылады: hx - x координатасындағы тор адымы, ht - уақыт бойынша тор адымы, x_i - координатадағы тор нүктелері, T_j - уақыт бойынша тор нүктелері, $u(i)$ - массив мұндағы $i=0, \dots, n$, келесі уақыт қабаты үшін x_i тор түйіндерінде есепті шешуді қамтитын сандар, $A(i)$, $B(i)$, $C(i)$ - бұл негізгі диагоналінің элементтері бар сандар жиымдары. екі көршілес диагональды жүйенің коэффициенттерінің матрицасы. Әрбір деңгейдегі шешімнің нәтижелері $u(i)$ келесі қабатқа өтпес бұрын басылып шығады.


```

Microsoft Visual Basic - Книга1
File Edit View Insert Format Debug Run Tools Add-Ins Window Help
Ln 17, Col 7
Книга1 - Module1 (Code)
(General) prog
Function F(x)
F = Sin(3.1415 * x)
End Function
Function F1(t): F1 = 0: End Function
Function F2(t): F2 = 0: End Function
Sub prog()
A1 = Cells(1, 2): t = Cells(1, 4): N = Cells(1, 6): M = Cells(1, 8)
hx = A1 / N: ht = t / M: L = ht / hx ^ 2
Cells(3, 1) = "      T/X"
For i = 0 To N: xi = i * hx: Cells(3, 2 + i) = xi
Next i
For J = 0 To M: Tj = J * ht: Cells(4 + J, 1) = Tj
Next J
ReDim u(N), P(N - 1), Q(N - 1), A(N - 1), B(N - 1), C(N - 1), D(N - 1)
J = 0
For i = 0 To N: xi = i * hx: u(i) = F(xi): Cells(4, 2 + i) = u(i)
Next i
m1: J = J + 1: Tj = J * ht
u(0) = F1(Tj): u(N) = F2(Tj)
For i = 1 To N - 1
A(i) = L: B(i) = -(1 + 2 * L): C(i) = L: D(i) = -u(i)
Next i
A(1) = 0: C(N - 1) = 0: D(1) = -u(1) - L * u(0): D(N - 1) = -u(N - 1) - L * u(N)
For i = 1 To N - 1
P(i) = -C(i) / (A(i) * P(i - 1) + B(i))
Q(i) = (D(i) - A(i) * Q(i - 1)) / (A(i) * P(i - 1) + B(i))
Next i
For i = N - 1 To 1 Step -1: u(i) = P(i) * u(i + 1) + Q(i)
Next i
For i = 0 To N: Cells(4 + J, 2 + i) = u(i)
Next i
If Tj < t Then GoTo m1
End Sub
    
```

5-сурет. Excel электрондық кестесіндегі айқын емес сызбасына арналған VBA бағдарламасы (жолдық әдісі).

Бағдарлама құралдар тақтасындағы «Run» командасы арқылы іске қосылады. 6-суретте мәселенің шешімі көрсетілген.

6-сурет. VBA бағдарламасының нәтижелері және Excel электрондық кестесіндегі айқын емесайырымдылықсызбасынан алынған шамамен алынған шешімнің графикалық көрінісі.

Қорытындылай келе, Excel электрондық кестесі математикалық физика есептерін шешудің сандық әдістерін тез әрі аналитикалық жолмен шешуге мүмкіндік береді. Excel кестесінің есептеу мүмкіндіктері стандартты функциялардың кең кітапханасының жалпы қолдануға қолжетімділігінде жатыр және осы технологиялық мүмкіндік қолданбалы есептерді сандық әдістермен шешуде кеңінен пайдаланылу қажет.

Әдебиеттер:

1. Полунов Ю. Автора!!! - PCWeek/RE № 20, 2006. https://www.computer-museum.ru/frgnhist/author_p.htm.
2. Кольцова Э.М., Скичко А.С., Женса А.В. Численные методы решения уравнений математической физики и химии. – М.: РХТУ им.Д.И.Менделеева, 2008. – 228 с.
3. Самарский А.А. Теория разностных схем. - М.:Наука, 1983 - 726 с.
4. Рихтмайер Р.Д. Разностные методы решения краевых задач, перевод с англ. - М.: Иностранная литература, 1960. - 262 с.

ӘОЖ 94(574)"19"

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30-ШЫ ЖЫЛДАРЫНДА САЯСИ ҚУҒЫНДАЛҒАН ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ КӨЗҚАРАСЫ

Асилбекова Шынар Доспановна, М Тар-20-1
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада ұлт өмірін қайта құру мақсаты, феодалдық тоқырау мен отарлық тәуелділікке қарсы күрес және оның негізгі белгілері қарастырылады.

Кілтті сөздер: күрес, партия, ұлт, тәуелсіздік, саяси күрес, қазақ зиялылары, мәдениет, отарлық тәуелділік.

Аннотация. В данной статье рассмотрены цели становления национального вопроса, пути борьбы против колониальной зависимости.

Ключевые слова: борьба, партия, нация, независимость, политическая борьба, казахская интеллигенция, культура, колониальная зависимость.

Abstract. This article discusses the goals of the formation of the national question, the path of struggle against colonial dependence.

Key words: struggle, party, nation, independence, political struggle, Kazakh intelligentsia, culture, colonial dependence.

XX ғасырдың 20-30 жылдарында орын алған кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйе саяси қуғын-сүргінге ұшыратқан қазақ ұлттық зиялыларының есімдері және еңбектері негізінен еліміз тәуелсіздік алған соңғы он жыл көлемінде ғана қоғамға таныла бастады. Алғаш оларды мемлекеттік деңгейде ақтау процесі басталса, соңынан олардың еңбектерін қайта басып шығару қолға алынды. Қазақстан тарихшылары жалпы қоғамымыз тәрізді ұлттық құндылықтарды қастерлеуге бағыт ұстай бастаған бүгінгі заманда өткен тарихымызға қазақ ұлтының мүддесі тұрғысынан қараған қазақ ұлттық интеллигенциясының еңбектеріне тарихнамалық талдау жасаудың маңызы зор [1].

Бұл біріншіден бүгінгі ұрпақтың тарихи дүниетанымын кеңейтеді, тарихи білімді толықтыра түседі. Өйткені қазақ ұлттық интеллигенциясының еңбектерінде тарихи оқиғаларға, тарихи тұлғаларға байланысты тың көзқарастар, қызықты тұжырымдар және бүгінгі зерттеушілерді ойландырарлықтай салихалы қорытындылар баршылық.

Бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның тарих ғылымының үлкен табысы — ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында сталиндік тоталитарлық жүйе өздерін және еңбектерін аяусыз қудалаған қазақ зиялыларының еңбектерінің негізінен алғанда туған қазақ халқына қайта оралуы дер едік.

Халыққа жақын тұрған, өздерінің бүкіл рухани болмысы төл тарихи дәстүрлерден қуат алған және соларға табан тіреген қазақ ұлттық интеллигенциясы өкілдерінің тарихи көзқарастары бүгінгі ұлттық тарихнамамыздың ірге тасын қалары сөзсіз.

Қазақ интеллигенциясының әлі сталиндік таптық көзқарас ықпалына беріле қоймаған негізгі бөлігінің қазақ халқының шығу тегін зерттеуге қажетті деректерді негізінен қазақ рулары шежіресінен іздестіргені назар аудартады. Қазіргі кезеңде де үлкен маңызға ие болып отырған қазақ шежіресінің деректік құндылықтары мұндай көзқарастың жалпы алғанда дұрыстығын дәлелдей түседі.

Қазақстан жеріндегі ежелгі тайпалар тарихын тереңдете зерттеуге мүмкіншіліктері шектеулі бола тұрса да қазақ зиялылары сақ, ғұн, үйсін, дулат, найман, қыпшақ тәрізді көптеген тайпалардың түркілік тамырларын дәлелдеп, олардың этникалық тұрғыдан бүгінгі қазақ халқының қалыптасуына нақты негіз болғандарын көрсетіп бере алды. Рас, ХХ ғасырдың 30-шы жылдарында тарих ғылымында таптық көзқарастың белең алуына байланысты рулар мен тайпалар тарихына қызығушылық азайды. Бұл монғолдар билігі дәуіріндегі қазақ тарихын зерттеуде де көрініс берді.

Дегенмен де қазақ зиялыларының өздерінің еңбектерінде монғол билігі дәуіріндегі Қазақстан тарихынан да оң нәтижелер іздестіргенін, Алтын орданың күйреу себептерін біршама дұрыс аша білгендерін, осы ұлы мемлекет құлаған соң қазақ жерінде бой көтерген хандықтар тарихын зерттеуге едәуір үлес қосқандарын атап көрсету қажет.

"Алаш" және "қазақ" этнонимінің шығуына байланысты да қазақ интеллигенциясы өзіндік ізденістерге барды, бұл мәселелерге байланысты қисынсыз пікірлерді әшкерелеуге ғылыми негіздер қалады. Олардың еңбектерінде қазақтың ежелгі халық екендігін дәлелдеу әрекеті шынайы көрініс берді. Кейінірек, сталиндік кезеңде байқалған қазақ халқының тарихын ХҮ-ХҮІ ғасырлардан ғана бастау әрекетіне бұл түбірінен қарама-қарсы көзқарас еді.

Алғашқы Қазақ хандығының құрылуы және қазақ жүздерінің шығуы туралы мәселелерде қазақ зиялылары арасында әр түрлі көзқарастар мен болжамдар орын алды. Бұлардың ғылыми негіздері осал бола тұрса да, жалпы алғанда көтеріліп отырған мәселелердің маңыздылығын, сондықтан да болашақта тереңдете зерттеу қажеттігін дәлелдей түсті.

Қазақ ұлттық интеллигенциясын аса толғандырған мәселе — патша өкіметінің Қазақстандағы отарлау саясатының тарихы еді. Бәрінен бұрын олар осы саясаттың себептерін, қаскөй мақсатын негізгі кезеңдерін айқындауға тырысты. Осы тұрғыдан алғанда қазақ ұлттық интеллигенциясының өкілдері отарлау саясатының қазақ халқының ұлттық мүддесіне мүлде қайшылығын, оның келеңсіз сипатын, мұндағы атты казактардың, орыс мұжығының және Сібір темір жолының жағымсыз

орны мен ролін алғаш рет өздерінің еңбектерінде шынайы зерттеп, жаңа ғылыми ізденістерге бастаулар жасады [2].

Сонымен қатар қазақ интеллигенциясы қазақ билеушілерінің өз арасындағы алауыздықтың, билікке таласудың, Ресей империясы қасақана жүргізген ұлтты руларға, жүздерге бөлшектеп, өзара қарсы қою саясатымен ұштаса келе қазақ жерін Ресей боданына айналуға итермелей түскенін де жасырған жоқ. Бұл өз халқының ауыз бірлігін аңсаған, тарихтың ащы сабағынан тағылым алуға үмтылған қазақ зиялыларының шынайы да абзал тұжырымдары еді.

XX ғасыр бастауларында өмір сүрген ұлттық интеллигенция тұрмақ, бүгінгі тәуелсіз тарих ғылымының өзінің де бұл мәселеде түпкілікті ауызбірлікке қол жеткізе алмағанын ұмытуға болмайды. Қазіргі кезеңде де 1916 жылғы көтерілісті біресе "ұлт-азаттық соғысы", біресе "революция" немесе "ұлт-азаттық қозғалыс" - тың биік шыңы" ретінде әр түрлі пікірлер айтып жүрген ғалымдарымыз баршылық. Бұл пікірлерге ашық дау айтушылар да өз арамызда. Бұл хуралы біз жоғарыдағы арнайы тарихнамалық зерттеуімізде өзіміздің пікірімізді де білдірдік. Мұның бәрі бізді мынадай қорытындыға алып келеді: 1916 жылғы көтеріліс тарихы жете зерттей түсуді қажет ететін, теориялық және методологиялық талдауларды күтіп жатқан іргелі проблема. Ұлт зиялылары да кезінде мұны дұрыс түсінді дей аламыз.

Қазақ зиялыларының тарихи көзқарасындағы күрделі мәселенің бірі — 1917 жылғы төңкеріс оқиғаларына көзқарас. Мұнда Ақпан төңкерісін қазақ халқының зор түсінікпен қабылдағаны және оның басты себептері атап көрсетілді. Ал Қазан төңкерісі ұлт зиялыларының пікірінше өзінің сипаты, мәні және мазмұны жағынан қазақтарға мүлде түсініксіз және бөтен болды. Қазақтар шынында да барлық зорлық-зомбылық және қанау атаулысына кінәлы саналып келген "ақ патшаны" тақтан құлатқан соң, тағыда қантөгіс жолымен билікті қайта басып алудың неліктен қажет болғанын түсіне алмады. Бұған әрине кінәлы халық емес еді. Ұлттық интеллигенция халық-тың мұндай тығырыққа тірелу себептерін өздерінің еңбектерінде байыптылықпен дұрыс түсіндіре алды. Олардың осындай көзқа-растарының тәуелсіз Қазақстанға қайта оралуы ұзақ жылдар бойы тарихымызды бұрмалап келген кеңестік таптық концепцияны талқандады. Коммунистік тарих әрқашанда қазақ халқының Қазан төңке-рісін асыға күткені, яғни оған саяси тұрғыдан даяр болғаны, 1916 жылғы көтеріліс осы төңкеріске саяси алғышарттар қалағаны, сон-дықтанда қазақтардың бұл төңкерісті қуанышпен қабылдағандары туралы "аңыздарды" таратып, оларды рухани тамырынан қол үзген жаңа ұрпақтың санасына берік орнықтыруға күш салғаны белгілі. Қазан төңкерісінің қазақ даласына күшпен таңылғанын ашып айтқан ұлттық интеллигенция тарихи шындықты шынайы көрсеткен еді. Мұны біздің тарихнамалық талдауларымызда айқын дәлелдейді [3,4].

1917 жылдың қайшылықты әрі күрделі оқиғалары қазақ зиялыларын мемлекеттік автономия мәселесінде ашық пікірлер айтуға, шешуші, батыл саяси қадамдар жасауға итермеледі. Саяси жедел өзге-рістер бұл маңызды мәселедегі олардың көзқарастарын эволюциялық тұрғыдан жетілдіре түсті. Бірақ ұлт зиялыларының басты мақсаты -ұлттық мемлекеттілікке қол жеткізу ешқашан өзгерген жоқ. Барлық күрес, іс-әрекет және қолданылған шаралар міне осыны жүзеге асыруға бағытталды.

Алайда, ұлттық автономия мәселесіне байланысты қазақ зиялыларының көзқарастарын бұрмалау, оларды біржақты, тар өрісті таптық идеология негізінде жөнсіз қаралау олардың өздерінің көздері тірі кезеңде де және кейініректегі кеңестік тоталитарлық жүйенің өн бойында да орын алды.

Тәуелсіз Қазақстан тарихы міне, осы кемшіліктерден арылу үшін күресуде. Мұның өзі қазақ ұлттық интеллигенциясы өкілдерінің мемлекеттік автономия мәселесіндегі көзқарастарын тарихнамалық тұрғыдан жан-жақты талдау қажеттігін тағы да дәлелдей түседі. Сонымен бірге айтарымыз, қазақ ұлттық интеллигенциясының тарихи көзқарастарының барлық бағыттарын бір ғана кандидаттық дис-сертацияда қамту мүмкін емес, бұл ғылыми зерттеу тұрғысынан алғанда аса ауқымды мәселе. Сондықтанда алда зерттеушілер алдында осы тақырып ауқымында төмендегідей маңызды мәселелерді тарихнамалық тұрғыдан талдау қажеттігі күтіп тұр деп ойлаймыз: қазақ ұлттық зиялыларының халықтың салт-дәстүрін сипаттаған және талдаған тарихи тұжырымдарын жан-жақты зерттеу; қазақ жерінде исламдінінің таралуы және оның ерекшеліктері, тарихи мәселесіндегі көзқарастары; қазақ ұлттық мәдениетінің тарихи бастаулары және тарихи мұралары туралы талдаулары; оқу-ағарту, тәрбие және білім беру мәселелеріне байланысты тарихи көзқарастары; тіл, әдебиет мәселелеріндегі тарихи зерттеулері; жекелеген қазақ хандары, билері, шешендері, батырлары және т.б. тарихи тұлғалар туралы еңбектері; қазақ жерінде әр түрлі ғылым салаларының тарихи бастауларына байланысты пікір-қорытындылары; тарихи құнды деректер ретінде ауыз әдебиеті үлгілерін зерттеу әрекеттері; шаруашылықты ұйымдастыруға байланысты пікірлері; денсаулық мәселесіндегі тарихи-тәрбиелік тұжырымдары; мемлекет және құқық мәселелеріндегі тарихи көзқарастары және ұсыныстары; әлеуметтік мәселелерге, әсіресе әйел тендігі жөнінде байсалды көзқарастары.

Осындай маңызды мәселелерді терендете зерттеу болашақта тарих ғылымын жаңа тұжырымдармен және қорытындылармен байыта түседі деп ойлаймын. Ал бұл бүгінде ұлттық мүддеге қызмет етуге бағдар ұстаған ғылымымызға аса қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. - М.: Россия молодая, 1994. -216 б.; Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. — Алматы: Ататек, 1995. —256 б. Қойғелдиев М. Алаш қозғалысы. — Алматы: Санат, 1995.-368 б.
2. Шоқай М. Қоқан автономиясы//ДШоқай М. Таңдамалы... Т.2.- Б. 143-145.
3. Шоқай М. Санжар Аспандияр//Шоқай М. Таңдамалы... Т.2.- Б. 159-163.
- 4.Шоқай М. 1916 жылғы ұлттық қозғалыс туралы большевиктердің өтірігі//Шоқай М. Таңдамалы... Т. 1. — Б.214-219.

ӘОЖ 94(574)"21"

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСЫНЫҢ ШЕГЕНДЕЛУ САЯСАТЫ

**Ахметова Венера Куанышевна, М Тар-20-1
Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Андатпа. Мақалада біздің мемлекетіміздің шекаралық саясаты халықаралық құқық, ұлттық заңнама және әлемдік тәжірибе қағидалары мен нормаларына негізделген көптеген мәліметтер келтіріледі.

Кілтті сөздер: күрес, партия, ұлт, тәуелсіздік, саяси күрес, қазақ зиялылары, мәдениет, отарлық тәуелділік.

Аннотация. Статья основана на принципах и нормах международного права, национального законодательства и международной практики пограничной политики нашей страны.

Ключевые слова: борьба, партия, нация, независимость, политическая борьба, казахская интеллигенция, культура, колониальная зависимость.

Abstract. The article is based on the principles and norms of international law, national legislation and international practice of border policy of our country.

Key words: struggle, party, nation, independence, political struggle, Kazakh intelligentsia, culture, colonial dependence.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасы туралы қастерлі ұғым санамызда жаңғырған сайын тәуелсіз еліміздің сан ғасырлық жүріп өткен жолы көз алдымызға елес береді. Тарихымызға үнілсек, ұшқан құстың қанаты талатын ұлан-байтақ даламызды сыртқы басқыншылардан қорғау жолында қаншама апайтөс батырларымыз шейіт кетті. «Ұрпақтан ұрпаққа аман-сау жеткен қасиетті жерімізге жан баласы көзін аларта сұқтанып, еліміздің тұтастығы бұзылмаса екен» - деген кіршіксіз армандарын жүзеге асыру үшін қажет кезінде қолына қару алып, ғұмырларын осы жолда сарп еткен барша қаһарман аталарымыздың біздерге қалдырған қасиетті құндылықтары территориялық бүтіндігімізді сақтау мен жерін күзету – қай заманда болмасын, үлкен абырой, үлкен жауапкершілік.

Қай ел үшін де мемлекеттік шекарасын айқындап, құжаттар арқылы бекіту — ең бірінші кезектегі маңызды шаруа. Ал ұлан-ғайыр жеріне ғасырлар бойы сырттан көз алартқан дұшпаны аз болмаған, Қытай, Ресей секілді азуын айға білеген елдермен көрші отырған Қазақстан үшін бұл ерекше маңызды екені түсінікті. Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы ыдырап, еліміз егемендік алғаннан кейінгі алғашқы жылдардан-ақ, Қазақстан көршілес елдермен шекараны рәсімдеу, территориялық мәселелерді шешу мақсатындағы келіссөздерге кірісті.

Еліміз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев Сыртқы істер министрлігіне, басқа да мүдделі министрліктер мен ведомстволарға елдің бірлігін және аумақтық тұтастығын қамтамасыз ету үшін шекаралас мемлекеттермен Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасын заңды түрде ресімдеу үдерісін бастауды тапсырды. Өйткені, шекара мәселесін түпкілікті шешкенге дейін кез келген шекаралас мемлекеттің біздің елімізге аумақтық талап қою мүмкіндігі сақталатын еді.

Қазақстан өзімен шектесетін барлық мемлекеттермен мемлекеттік шекарасын халықаралық шарттар негізінде делимитациялау үдерісін ойдағыдай жүзеге асырды, шекарасын шегемдеп алды [1].

Біздің мемлекетіміздің шекаралық саясаты халықаралық құқық, ұлттық заңнама және әлемдік тәжірибе қағидалары мен нормаларына негізделген. Мемлекеттік шекара заңды бекітілген аумағының шегін айқындайтын сызық ретінде қаралады. Конституцияға сәйкес Қазақстан Республикасының аумағы қазіргі шекарасында біртұтас, қол сұғылмайды және бөлінбейді. Қазақстанның мемлекеттік шекарасын белгілеген және өзгерткен кезде жеке меншік пен ұжымдық қауіпсіздікті, шекаралас мемлекеттермен өзара тиімді және жан-жақты ынтымақтастық мүдделерін, шекара дауларын бейбіт шешу қағидаттарын басшылыққа алады [1].

Қазақ даласының территориясы ауыз толтырып, мақтануға тұрарлық. Біздің жеріміз өте кең. Қазақстан Республикасы территориясы жағынан әлем елдерінің арасында тоғызыншы орындағы мемлекет екендігі белгілі. Қазақстан территориясының жері жалпы алаңы 2,7 миллион шаршы шақырым болатын ұлан-ғайыр аумақты алып жатыр. Қазақ даласына Батыс Еуропаның бір топ елі — атап айтсақ, Франция, Испания, Швеция, Финляндия, Италия және Ұлыбритания мемлекеттері — сыйып кетеді екен. Кеңдігіне қоса, жеріміздің байлығы жөнінен де әлемдегі алдыңғы қатарлы елдердің бірі болып саналамыз. Міне, сол жерімізді — халқымыздың ұлы қазынасын шекарамен қымтап-бекіту мәселесіне тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында-ақ көңіл бөлінді.

Қай елдің тарихын алып қарасақ та, шекара мәселесі оңай мәселе емес екені белгілі. Тіпті алыстағы елдердің өзін былай қойғанда, шекара мәселесіне байланысты шешімін таппаған біздің көршілеріміздің тарихында да бар екендігін жоққа шығара алмаймыз. Әлі күнге дейін алып державалар қатарындағы Ресей мен Қытай арасындағы шешімін таппаған территориялар мен Ресей мен Жапония елдерінің арасындағы Куриль, Оңтүстік Сахалин аралдарына қатысты келіспеушіліктердің тамыры патшалы Петр заманынан келе жатыр.

Ел аузында «өткен іске сыншы көп» деген мәтел сөз бар. Сол айтқандай делимитациялау процесі жүріп өткеннен кейін оған деген халықтың пікірі баспасөз беттері мен қоғамдық орталықтарда оқтын-оқтын айтылып жатты. Біреулер біз шекара бөліс кезінде көп жерді ұтылдық десе, базбіреулер бұған да шүкір десіп жатты. Ақиқатына келсек алдыңғы пікірді қуаттағандардың саны анағұрлым көп болды. Сонымен қатар осы сәтті пайдаланып екі мемлекет арасын ушықтырмақ ниетте болғандар да ұшырасып жатты. Олардың ниеттерінің іс-жүзіне аспағаны көңіл қуантады. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өзінің «Сындарлы он жыл» атты кітабында: «Әрине, көршілес мемлекеттердің бірде –бірі Қазақстанның аумақтық тұтастығына шек келтірмейді, бірақ солай болған күнде де, кез –келген сепаратистік идеадан туындайтын нақтылы қауіп –қатерге саусақ сыртынан қарауға болмайды» - деген еді [2].

Қазақстан Қытаймен келіссөздерге Қазақстан Республикасы Министрлер кабинетінің 1992 жылғы 17 шілдесіндегі № 607 «Қазақ-қытай шекарасы аймағындағы өзара қарулы күштерді қысқарту және әскери саладағы сенімділікті нығайтуға қатысты Қытай Халық Республикасымен келіссөздер мен шекара аймақтық сұрақтарға қатысты келісімдер туралы» қаулысы негізінде өз делегациясын қалыптастырып кірісті [3].

1992 жылдардан бастап 2005 жылға дейін еліміз территориялық мәселелері бойынша құрлық пен судағы шекараны барлық бағыттары бойынша шегемдеп алуға мүмкіндік алды. Елбасының салиқалы да сарабдал саясатының нәтижесінде ең бірінші Қытай Халық Республикасымен мемлекеттік шекараны территориялық межелеу туралы шешім қабылданған болатын.

Қазақстан мен Қытайдың шекаралық шебін шегемдеу мәселесіне қатысты екі елдің басшыларының (жиырмаға жуық кездесулер) ең көп қозғаған тақырыптары болатын. Екі ел басшыларының өзара келіссөздерінен кейін 90 жылдардың алғашқы жартысында – ақ бейбіт жолмен шекаралық меженің тоқсан пайызынан астамы келісімге келтірілді. Нәтижесінде, 1994 жылдың 26 сәуірінде Қытай мен Қазақстан арасындағы шекара сызығының ұзындығы 1783 шақырымды құраған болатын. Осы жылы екі елдің басшылары екі ел арасындағы шекаралық демаркацияға байланысты қол қойған болатын. Бұл келісім шарт 1995 жылғы 11 қыркүйекте өзара

ратификацияланған грамоталар алмасқаннан кейін халықаралық негізде қолданысқа енгізілді.

Қазақстан мен Қытай Халық Респубикасы 1997-1998 жылдар аралығында мемлекеттік шекараға межелерді орнату үшін территориядағы аймақтық жұмыстарын жүргізу үшін нормативтік - заңнамалық базаны дайындады. Екі ел арасындағы шекаралық сызықтар мен белгілерді орнату жұмыстары 2002 жылдың басында аяқталды. Нәтижесінде 1994 жылғы ұзындығы 1783 шақырымды құрайтын мемлекеттік шекараға қосымша 688 шақырымдық шекара белгілер қойылды. Оның 346-сы Қазақстан жағына өтті.

1992 жылдың мамырында Қазақстан мен Ресей арасында өзара ынтымақтастық пен келісім жасасқан болатын. Бұл келісім бойынша шекаралық тұтастық пен бейбітшілікті сақтау мәселесі де қарастырылды.

Қазақстан мен Ресей мемлекеттік шекарасын делимитациялау және демаркациялау мәселелері тәуелсіздіктің басында-ақ бұл үдеріс көп уақыт алатыны түсінікті болды. Себебі, екі ел арасындағы шекара әлемдегі ең ұзын шекара болып табылады және оны делимитациялау мен демаркациялау жұмыстары халықаралық-құқықтық тәжірибеде бірегей құбылыс еді.

Қазақстан-Ресей Мемлекеттік шекарасының сызығы Каспий теңізі жағалауынан бастап, Алтай тауындағы территориялармен аяқталды. Бұл нүкте Қазақстан Республикасы Қытай Халық Республикасы және Ресей Федерациясы арасындағы 1999 жылдың 5 мамырдағы үш мемлекеттің мемлекеттік шекараларының түйлісу нүктесін анықтау туралы Келісіммен бекітілді [3]. 2005 жылғы 18 қаңтарда Мәскеуде екі елдің президенттері мемлекеттік шекара туралы шартқа қол қойды. Бұл туралы Елбасы Н. Назарбаев: «Біз бәріміз маңызды тарихи оқиғаның куәгері болып отырмыз. Қазақстан - Ресей шекарасын делимитациялау туралы шартқа қол қойылды. Тарихи болып саналатыны, біз бірінші рет шекараны шарттық тәртіппен белгіледік» - деп көрсеткен болатын. Бұның артынша ақ бұл мәселе кезек күттірмейтін болғандықтан осы жылдың желтоқсан айында екі елде де шекараны ратификациялау туралы заң енгізілді [4].

Қазақстан Республикасының, Өзбек халықтарымен мемлекеттік шекараны делимитациялау бойынша жүргізген өзара келіссөздері де өте қиын жағдайда өтті. Өйткен, Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы шекараның тарихы жоғары бөлімде атап көрсеткендей, ХХ ғасырдың басынан бастау алады. Кеңестер Одағының ықпалымен екі ел арасындағы шекаралық межелеу 1924-1925 жылдары бекітілген болатын.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан әкімшілік-аумақтық шекарасының құқықтық негізін 1956-1971 жылдардағы құжаттар құрады. Сол құжаттарда Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы жер алқаптарын едәуір көп мөлшерде бөлу анық көрініп тұр. Бірақ уағдаласқан тараптар делимитацияны заңды негіз деп қабылдағаннан кейін оларға тексеріс жасауға келмеді. Егер басқаша істесе, 1991 жылғы 21 желтоқсандағы Алматы декларациясының және 1998 жылғы 31 қазандағы Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасындағы Мызғымас достық туралы шарттың ережелері мен қағидаттары бұзылар еді [4].

Қазақстанның тәуелсіз тарихында Өзбек халықмен мемлекеттің шекарасын делимитациялау 2 ірі кезеңнен тұрады. Алғашқысы 2001 жылы 16 қарашасында ел астанасы Астана қаласында Ел басшыларының шекара сызығын тоқсан пайызға жуығын құжаттама түрінде рәсімдеді. Одан соң тағы да Астана қаласында араға бір жыл салып қыркүйек айында межелеуге байланысты құжатқа қол

қойды. Нәтижесінде, Өзбекстанмен 2350 шақырымнан астам шекара сызығы нақтыланды. Қазақстан-Өзбекстан мемлекеттік шекарасы туралы екі келісім де 2003 жылдың 5 қыркүйегінде күшіне енді. Қазақстан-Өзбек мемлекеттік шекарасын демаркациялау үрдісі 2003 жылдан басталса, нақты далалық жұмыстар 2004 жылдың 1 сәуірінен басталған еді [5].

Шекарадағы каналдар мен өзендердің мәселесі де екі жақты комиссия мүшелерін сан рет ойландырды. Мысалы, шекараны жеті жерінен кесіп ағатын өзен бар. Осындай шекаралық аймақтардағы көпірлер мен кейбір нысандар айрықша бақылауда ұсталып, ол жердегі жұмыстар шекарашылардың қарауылдармен жүзеге асады. Сондай-ақ, сызық бойында тұрғындардың шаруашылық жерлері қалса да өтемақысы төленетін болады. Әрине, ол жерді заңды түрде сатып алып, мемлекеттік актімен иеленсе ғана. Комиссия аз шығын жұмсап, ұтымды тірлік тындыру үшін жерінің аз бөлігі ғана сызық бойында қалған үйлер көшірілмейді. Тек қосымша жерлер ұсынылды [6].

Жалпы алғанда Қазақстан мен Түрікменстан арасындағы мемлекеттік шекараны делимитациялау және демаркациялау процесі туралы шартқа Қазақстан мен Түрікменстан басшылары 2001 жылғы 5 шілдеде Астанада қол қойған болатын.

Қорытындылай келе, айтарымыз Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі мен шекаралық тұтастығы халықаралық құжаттар арқылы мойындалған, тұрақты біртұтас елге айналуын, тәуелсіздік жылдарында қол жеткен басты табыстарымыздың бірі деп бағалаймыз. Бұл бағытта еліміздің тарихында Елбасы Н. Назарбаевтың сарабал саясаты мен ұстанған позициясы ерекше. Қазіргі таңда әртүрлі ұлттар мен этностардың өкілдері тату мекендеген еліміз күллі әлемге өзінің ауызбіршілігімен, бейбітшілігімен үлгі болып отыр. Бұның өзі Қазақстан үшін зор жетістік болып тарихымызда қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Токаев К.К. Правда о государственной границе Республики Казахстан. - Алматы, 2006. – 150 с.
2. Назарбаев Н. Сындарлы он жыл. Алматы: Атамұра, 2003, 200 б.
3. Төрежан Қ. Шекара шежіресі. //Алтын орда, 2013. - 31 қазан
4. Ғиззатов В. Жұлдызды жиырма күн. //Егемен Қазақстан. 2011. - 27 қараша
5. Тұрапбайұлы А. Шекарамыз шегінделді. //Егемен Қазақстан. 2005. - 18 қараша.
6. Ахметов Ә. Шегенделген шекара – ұлттық қауіпсіздік кепілі. //Егемен Қазақстан. 2011. – 14 қазан.

ӘОЖ 94(574)"20"

Ө.А. ЖОЛДАСБЕКОВТЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІ.

**Манасова Кенжекуль Койшиевна, М Тар-20-1
Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Аннотация. В статье речь идет об ученом и общественном деятеле казахского народа XX века Омйрбеке Арслановиче Жолдасбекове - общественном

деятеле, завоевавшем уважение народа в трудные времена, но и проявившем себя как личность.

Ключевые слова: Наука, культура, мысль, народ, борьба, партия, нация, независимость, политическая борьба, казахская интеллигенция, культура.

Abstract. Omirbek Arslanovich Zholdasbekov, a scholar and public figure of the Kazakh people of the twentieth century, is a public figure who gained the respect of the people in difficult times, but also showed himself as a person.

Key words: Science, culture, thought, people, struggle, party, nation, independence, political struggle, Kazakh intelligentsia, culture.

Адамға ерекше қасиет, биік мәртебе, ерекше атақ беріліп жатса, Алла тағала оның бейнесін, болмысын, келбетін, жүріс-тұрысын, сөзін, ой-өрісін, жинақтауын, бөлуін жаратады. Академик Зейнолла Қабдоловтың айтуынша, бұл қасиеттердің бәрі «ұлы адамдар өлген күні де, туған күні де жоқ» дейді Өмірбек. «Мен білмеймін», - деді ол.

Биік таулардың асқар шыңдары тұнып, тереңдеген сайын жер жыл өткен сайын ажарланып, жетпіс бес жастағы алып тұлғаның ерекше қадір-қасиетін сезініп келеміз.

Өмірбек 1930 жылдары, ел тарихындағы ең қиын кезеңде дүниеге келген. Қарап отырсаңыз, мал сойып, қарақшыны ұрып-соққаны да ешкімге дес бермей, Қазаннан қорқып, ұлтымызды аямады. Мұны тәубе ету үшін емес, тәуелсіздікті қадірлеу үшін айтып отырмын.

Алыс күндер, сұрғылт-кәсіптік білім беру кезеңі, әрине, балалық шақтағы даму кезеңіне өтті, ал ұрпақтың қарасора болып өсуі әлі ерте. Сосын олар тез жеңді. «Мен білмеймін», - деді ол. Олар соғыстан кейін халықтың өміріне, өміріне, ел алдындағы жауапкершілігіне жауапты бола отырып, тарихи тұлға, халық көсемдерінің бірі болды. Күні кеше сол азаматтардың ел туын желбіретіп, Елбасының тұғырында тұрып, Ұлы жолда парасаттылық танытқанын көрдік.

Өмірбек Арсыланұлы өз жұмысын адал атқарып, өзгелерден талап қоя білді. Он алты жыл ректорлық қызметінде Кеңес өкіметіне құлақ асып, ағаларының ілтипатына бөленіп, өнерлі, күрделі, таза адамдарды жинап, сөзді түсініп, өзіне жүктелген барлық жұмысты атқарды. «Мен мүмкін емес екенімді білгеніңді қаламаймын», - деді ол. Сондықтан ешкім назардан тыс қалмады. Қайдан келдің, кіммен жүрсің, туыстарың кім деп сұрамадым. Диқанның қолы қолымнан сүйреп, жақсы жағдай жасап, туған жерім кетті – абайсызда өсек-аяң таратып жіберсеңіз, сізді террорлық оқиға болған аймақтарға Қырғызстанға жіберген жомарт мырза еді.

Түлкі сөйлемей, тура сөйледі. Ол бір-бірінен қайдан келгенін, кім екенін сұрамаған болар. «Бәйтерек» АҚ мен Жандай білім бөлімдерінде әңгіме көп. Қазір біз осы игі дәстүрді біріктіріп, әрқайсымыз өз жолымызды тауып, Қазақстанның төрт бұрышын армандап, алақанға тығылған жастармыз.

Осынау ұлы үрдісті жалғастыра отырып, үкінің жасы киелі домбырада – бүгінде өзімізді алма, алма сеземіз. «Мен білмеймін», - деді ол.

Өмірбек Арсыланұлы университетке студенттерді қабылдауда өте қатал болды. Оған сол жылдары университетте қызмет еткендер куә болғанын білемін. Ол білімді ғылыммен ұштастырған. Оқу бағдарламаларының орындалуын қатаң қадағалау. Бұл білікті маман даярлаудың басты шарты болды. Әсіресе қоғамның дамуымен іргелі ғылымдарға ерекше көңіл бөлінді. «Аттан күймеге көшеміз деп мақтанбауымыз керек. Ғарышқа темір қанат пен алып қыранды ұшыруымыз керек.

Оны кейінгі ұрпаққа жеткізу, байлау, жоғалтқан уақыттың орнын толтыру керек. Бойымыз биік болса, олар төбеден көрінуі керек! — деді жетекші ғалым. Жұмбақтың шешуін Кеңес Одағының ығысып, абдырап қалғаннан кейін білеміз. Ол кезде ақсақалдың сөзіне аса мән бермейтінбіз.

Осы жерде ұлды ұлы мойындағанын мысалға келтіргім келеді. Өмірбек Арсыланұлы Қазақ мемлекеттік университетіне ректор болып келгенде қырандай сазгер, Халық Қаһарманы Нұрғиса Тілендиев ағамызға ақ жол тіледі.

Асыл ағамен бірге атқа қонғанмын. Мен ғана емес, қаншама адам білім алып, ғылымның шыңына жетті. Өмірбек Жолдасбеков маған ғана емес, жүздеген шәкіртке ұстаз болды. Кейде достарым маған жақын болғандықтан ағам не қалды деп сұрайды. Менің жауабым: «Әділдің шарабы күн нұрындай. Ең бастысы, Өмірбек Арсыланұлы – рухани ұстаз, ғылымның көшбасшысы». айтамын. Әрине, ғылыми жетекшім, дарынды ғалым Шалтай Смағұловтың есімі мен үшін бөлек. Өмірбек ағамыз алыптардың бірі еді. Бір-біріне деген құрметі зор еді.

Данышпан Абай айтқандай, «Ұстазсыз шәкірт – жесір». Көп еңбек сіңірген Өмекең отыздан астам ғылым докторын, жүзге жуық ғылым кандидатын дайындады. Олардың көпшілігі 25-30 жасында доктор, профессор болды. Ғылымның шыңы саналатын академиктер аз емес. Президентке жақын, басшылық қызметте жүргендер көп. Олардың ешқайсысы уақыт өтсе де көптің бойынан табылмаған ұстаздық қасиеттерді жоғалтпағанына сенімдімін.

Академик Өмірбек Жолдасбеков әлемде теңдесі жоқ жоғары класты механизмдер теориясын ашты. Бұл ретте Иван Артоболевский, Александр Ишлинский, Николай Левицкий, Аркадий Бессонов сияқты белгілі ғалымдар, ғылымда із қалдырған атақты академиктер, Борис Гусев, Иван Яковлев, Константин Колесников, Дмитрий Левицкий, Дмитрий Бегицкийдің немере ағалары болды. . , Олег қазақ ғалымының батыры болды. Замандастарының соңғысы Өмірбек Арсыланұлы 1986 жылы жазықсыз жапа шегіп, жала жапқанда арашашы болған. Қайтыс болған соң, жоқтаушылармен бірге жоқтап, ғылымның алыбы құлады дейді. Ашығын айтқанда, И.Яковлев: «Өмірбек Жолдасбеков – Қазақстандағы инженерлік академиясының инженерлік ғылымының ең үздік негізін қалаушы», – деді. Гусев: «10 ғасырда Қазақстанда Әл-Фараби сияқты ұлы философ дүниеге келді. XX ғасырда ол жоғары класты механизмдер теориясын ашты. Жолдасбеков дүниеге келген. Біз бұл ғалымның ерлігін мақтан етіп қана қоймай, оны инженерлік ғылымның екінші әл-Фарабиі деп білеміз» [2] Сырттан қараған адамға бұл рас болуы керек. Оны уақыт дәлелдеді.

Дарынды ғалымның бұл жаңалығын болгар академигі Г. Бранков «Академик О. Жолдасбеков басқаратын Қазақстан жоғары мектебінің таралу құрылымы мен механизмін өзгерту теориясы үшін маңызы зор», - деді ол. Лениндік сыйлықтың лауреаты, Социалист! Ишлинский мен Г.Г. Черный: «...Ө. Жолдасбеков өте көрнекті! Ғалым-механик, механизмдер мен машиналар теориясының маманы. Академик И. Артоболевскийдің шәкірті және ізбасары ретінде ол жоғары класты механизмдер теориясының дамуына зор үлес қосты. Механизмнің бұл түрін зерттеудің моделін ұсыну тиімді, ол бірнеше жаңа машинаны жобалау әдістерін әзірлеуге және енгізуге мүмкіндік берді...»[3]. Сол сияқты, академик Н.Г. Брюевич: «... О.А. Жолдасбеков жоғары класты механизмдердің анализі мен синтезінің озық теориясын жасады. Осылайша, алғаш рет құрылымдық, кинематикалық және динамикалық талдаудың графикалық-аналитикалық әдістері мен жоғары класты механизмдерді синтездеу әдістері жасалды» [4], - деп тұқымның қадір-қасиетін

асқақтатты.

Бұл сөздерді Өмірбек Арсыланұлын әлемдік деңгейдегі ғалым етіп шығару, сол арқылы қазақ халқын лайықты, кемеңгер, кемеңгер, еңбекқор болсын деп айтып отырмыз.

Мұның басқа жағы да бар. Қазақ халқының дарындылығы кем емес екенін көрсетті. Үшіншіден, ұрпақтан-ұрпаққа «біз, біз бармыз» Бұл атау ежелден мемлекет атауы ретінде белгілі.

Кезінде ғылыми жаңалықтар өндіріс пен ауыл шаруашылығында қолдануға болатын еңбекті көп қажет ететін техниканың, мойынсұнғыш роботтардың және басқа да жабдықтардың дамуына әкелді. 400-ден астам ғылыми еңбек қалдырды. Оның 70-і шетелде жарық көрген. Ол ашқан жаңалығы үшін 126 патент алды. Жазатын оқулықтарым да, шығаратын монографияларым да бір. Бұл жұмыстардың барлығы халықтың қолына түсті, бірақ жоғары тетіктер теориясы іс жүзінде жоқ. Дегенмен, еліміздің бүгінгі дамуы кезең-кезеңімен жүріп, болашақ ұрпақтың сұранысын өтейтін болады.

Құдайдың қорқынышты адам екенін көргенде, өзімізді кінәлі сезінеміз. Ғалым өзіне тағылған айыптардың барлығы негізсіз екенін, ұры екенін дәлелдеді. Оның беделін жойып, шіркеудің басқа беттерін таптау арқылы көптеген елдер оның ұзақ өмір сүруінен бұрын беделіне ие болды. Бірақ «кем демей, артық емес» дегендей, ешкім жағаға шыққан жоқ. Бәріміз де «заманымыздың» құлымыз. Құлдық психологиядан арылсақ, одан құтылар едік. Мен білмеймін.

1990 жылы Өмірбек Арсыланұлын Қазақ мемлекеттік университетінің жастары өзі 16 жыл басқарған Қазақ мемлекеттілігінің Жогорку Кенешіне депутаттыққа ұсынды. Осы кезде демократияны жою деп аталатын әрекет басталды. Бұл төбелеске бір емес, бірнеше адам қатысты. Басқаша айтқанда, ол биік белестерге көтерілді. «Ағам бақытты! Мен сайлау штабын басқардым. Жұмысымыз қызу жүріп жатыр. Ел-Ардақ азаматты қолдады. Ал дауыстар олардың жеке келгенін ашты. Қайта туып, ел-жұртқа қосылып, бірде қатарластарына жіберді.

1991 жылы бүгінді емес, ертеңді болжаған ғалым: «Бақытжан, біз елімізде инженерлік академияны салмаймыз» деген еді. — Академия бар! - мен. «Екінші академия құру орынды емес пе? «Неге болмайды? Келесі ғасыр ғылым ғасыры, жаңа технология ғасыры болады. Болашақ қиын болады. Осы екеуі. Елді ертең көтеріңдер. Осы келісімге қол қойылғанша, отырып санаймыз. Қатысушылар саны Тәуекел – қайықтың түбі, кәсіп бастаймыз!». ол айтты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі.

1. Жұмағұлов Б.Т. Қыран қанат қазақ //Қыран тағдыр. – Алматы, 2006. - 7-14 б.
2. Джолдасбеков У.А. //Люди и судьбы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2004. – 246 б.
3. Қазақстан Республикасы Ардагерлер Мекемелерінің Орталық Кеңесі. «Қазақ жерінің зиялы азаматтары Ғұмырнамалық жинақтар сериясы», Бірінші кітап Қазақстан Республикасы бойынша. – Алматы: «Дәуір», 1999. – 79 б.
4. Батырбеков М. Джолдасбеков Умирбек Арисланович //Высшая школа Казахстана в лицах. Книга вторая, под общей редакцией доктора педагогических наук, профессора А.К. Кусайнова. – Алматы: «Рауан», 2000. – 630 б.
5. Казахский ордена Трудового красного знамени Государственный университет им. С.М. Кирова. – Алма-Ата: «Казахстан», 1984. – 6-7 б.
6. Казахский Государственный Национальный университет им. Аль-Фараби 1934-

1994. – Алматы: «Кайнар», 1994. - 340 б.

ӘОЖ 159.922.6

ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢДЕГІ ЭМОЦИЯЛАРДЫҢ ӨЗГЕРУІ МЕН ТҮРАҚСЫЗДЫҒЫ

Тараз қ. М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің
магистрі Есентаева Б.Ү., ПИП-21-1 тобының 1 курс студенті Олжабай
Е.Д.

Аннотация В статье на тему «Изменение и нестабильность эмоций в подростковом периоде» рассказывается об эмоциональных проблемах, с которыми приходится сталкиваться в подростковом периоде. Приведены основные причины, факторы изменения и нестабильности эмоций подростков. Это связано с тем, что в этом возрасте происходят гормональные изменения и происходит половое созревание. Подростки также хотят быть независимыми от своих родителей.

Аннотация The article on the topic «Changes and instability of emotions in adolescence» tells about the emotional problems encountered in adolescence. The main causes and factors of changes and instability of emotions of adolescents are presented. This is because at this time hormonal changes occur and puberty occurs. At the same time, teenagers want to be independent of their parents.

Жасөспірімдік кезең – жеке адамның толысуы мен қалыптасуының аяқталатын кезеңі [1]. Бұл кезеңде олардың мінез-құлықтары мен эмоциялары айқын көріне бастайтын кезең. Жалпы осы кезеңде дене дамуының аяқталатын уақыт болып табылады. Яғни, осы жасқа дейін дене салмақтары, сырт келбеттері өзгереді. Қыздардың бойының өсуі, ұлдарда бұлшық ет күші өседі. Атап айтқандай осы шақта мәселелердің туындауы, ішкі сыртқы өзгерістер, бағынбаушылық қасиеттері байқалады.

Жастық кезде эмоция адамның жан дүниесіне үлкен әсер етеді. Жасөспірім қайғырып, айналасында болып жатқан өзгерістерге, ситуацияларға өз көзқарастарын қалыптастырады. Бұл кезеңде жасөспірімдер өзіміш, өздерін жоғары қойып, маңызды адам ретінде санайды.

Жалпы қазіргі кездегі жасөспірімдердің мінез-құлықтары мен өз-өздерін ұстай алмай эмоцияға бой алдыратындарына алаңдаушылық байқалуда. Құқықтық мемлекетке қадам басқан шақта қоғамға саналы адамды қалыптастыру мемлекеттің басты міндеті болса, ол міндеттерді орындау, жүзеге асыру жасөспірімдердің басты мақсаты болып табылады және жаңа көзқараста тәрбиелеу айқын байқалуда.

Эмоция – адамның түрлі жағдайдағы пайда болатын қысқа ситуациялы көңіл күйі болып табылады [2]. Адам қуаныштан, қайғыдан көзіне жас алса немесе бір жағдайға мәз болса, қатты күлсе мұндай жағдай ұзаққа созылмайды. Яғни, эмоция уақытша құбылыс болып табылады. Жалпы эмоцияларды екі топқа бөледі. Бірінші тобы жағымды немесе ұнамды эмоциялар деп аталады. Бұл құбылыс адамның қажетіне орайлас, ішкі өмірінің жарқырап-жайнайтын кезеңдері жатады. Мысалы, қуаныш, сүйіспеншілік, көңілінің көтеріңкі болуы болып табылады. Екінші тобы

жағымсыз немесе ұнамсыз эмоциялар деп аталады. Бұлар – белсенді әрекетке қарсы зиян келтіреді. Мәселен, қорқыныш, қайғы, үрейлену, абыржу т.б. жатады. Айтылып отқан эмоцияларға ортақ бір ерекшелік бар. Яғни, әр эмоцияның мәнерлі қозғалыстарының болуы. Бұл қозғалыс жайлы Ч.Дарвин айтып кеткен. Мәселен, адам ашуланғанда жұдырығын түйіп, жүрегі өте қатты соғады. Ал, қорыққан адам қозғалысы мынадай болмақ: түсі бозарып, дене қозғалысы маяулайды немесе мүлде тоқтап қалуы мүмкін, даусы қарылып, көзі үлкен болып кетеді. Осы секілді эмоциялардың бәрінің мәнерлі қозғалыстарының шығу тарихтары бар.

Қазіргі таңда жасөспірімдердің эмоциялық жағдайларын зерттеу өзекті мәселе болып табылады. Өйткені жасөспірімдік шақта мінездері шығып, эмоцияға көп берілетін кезең. Осы кезде жасөспірімдердің эмоцияларының, мінездерінің тұрақсыздығы байқалады және оларды бақылау қиынға соғады. Яғни, осы шақта эмоциялық мәселелер күрделі болғандықтан терең зерттеуді талап етеді. Жасөспірім кезеңге аяқ басқан шақта олар ересектерге тәуелді болғылары келмей және шешімдерді өздері қабылдауға ұмтылады, себебі «мен ересекпін» ұстанымын қалыптастыра бастайды. Осы «мен ересекпін» ұстанымы көп жағдайда жақсылыққа апара бермейтінін біле бермейді. Бұл жағдайда жасөспірімдердің ата-аналарымен аралары нашарлай бастайды, достарымен көп ерегесетін болады, сабақ үлгерімдеріде нашарлайды, тек өзім деген түсінік пайда болатын шақ.

Жасөспірімдік шақтағылар үстінде айтылғандай тек жаман қасиеттерді жасай бермейді. Осы шақ кей жастарға жақсы жағынан пайдасын тигізеді. Яғни, жасөспірім бұл кезде «мен ересекпін» ұғымын пайдалана отырып өз болашағына зор үлес қосады. Мәселен, өз болашақ мамандығын таңдауға үлкен мүмкіншілік алады немесе өз мақсаттарын жоспарлайды. Осы кезде өмірлік жоспар ұғымы іске асырылды. Өмірлік жоспар – кең ұғым. Ол өзін жекелей анықтаудың бүкіл саласын – моральдық бейнені, өмір стилін, талап-тілектерін, шұғылданатын істерді т.б. қамтиды. Бұл шақта жасөспірімнің негізгі міндеті – кәсіп таңдау болып табылады.

Өтпелі кезеңнің қиындықтары көбінесе ағзадағы белсенді гормондық өзгерістермен байланысты. Гормондардың күрт өсуіне байланысты көңіл-күй жиі өзгереді. Бұл жас депрессия немесе агрессия, алаңдаушылық немесе оқшауланумен сипатталады. Көбінесе жасөспірім жай ғана төзгісіз болып, ата-анасына ғана емес, өзіне де көптеген қиындықтар туғызады.

Дағдарыс жасындағы өсіп келе жатқан ағзаға жеке кеңістік қажет, ол тәуелсіз болғысы келеді, ата-ана бақылауынан шығуға ұмтылады. Осының аясында ата-аналар мен балалар арасында қақтығыстар жиі туындайды. Өсіп келе жатқан балаңызға оның жан дүниесіне үңілмей, өзімен-өзі жалғыз қалуына мүмкіндік бергеніңіз дұрыс. Егер жасөспірім сізге сену керек деп есептесе, ол сізге қолайлы деп санайтын нәрсені өзі айтады.

Көшбасшылық үшін күрестің бір түрі өтетін командаға жігіт немесе қыз кірген кезде де қиындықтар туындайды. Бір жастағы, ұқсас проблемалары бар, күрделі мінезді адамдар ортасында теңдік сирек кездеседі. Көшбасшылыққа деген осындай ұмтылыс бөртпе әрекеттерге итермелеуі мүмкін мысалы, жаман серіктестікке қосылуға, нәтижесінде алкогольге, темекіге, бұзақылыққа, кейде тіпті нашақорлыққа.

Құрдастар арасында шеттетілгендер үшін қиын, мұндай шеттетілген адам оқшауланады, коммуникативті болмайды, күйзеліске ұшырайды және өз жасындағы адамдардың ортасында қорлау немесе өзін-өзі қорлау сезімін бастан кешіреді. Бұл

жағдайда ата-аналар болашақта ауыр психологиялық проблемаларды болдырмау үшін баласына қоғамға бейімделуге көмектесуі керек.

Жетілген жігіт немесе қыз үшін сыртқы келбет мәселесі өте маңызды. Бұл әсіресе қыздарға қиын - бұл жаста барлық назар әдемі, жарқын және өзіне сенімді адамдарға аударылады. Сонымен қатар, жасөспірімдік безеулер, майлы тері және жасөспірімнің басқа да белгілері пайда болады. Сондықтан бұл бағыттағы ата-ананың бірінші міндеті – ұлын немесе қызын өзіне, сыртқы келбетіне ұқыпты қарауға үйрету, киімнің талғамын сіңіру, кейін кез келген жаста қажет болатын өзіне деген сенімділік сезімін дамыту.

Жауапсыз махаббат фонында да өтпелі кезең, осындай қиын жетілу жасы бар. Өртүрлі телешоулардан тұратын алғашқы махаббат көбінесе өте күшті, ал сәтсіздік жасөспірімнің эмоционалдылығының жоғарылауымен және осы жастағы өмірдің барлық сәттерін ашық түстермен бояуға бейімділігімен бірге психикалық денсаулықты бұзуы мүмкін. Ең дұрысы, ата-аналар балаларына ең жақсысы алда екенін, сәтсіздіктер өте бастан өткерілетінін және жасы ұлғайған сайын олардың сезімдерін басқаша қабылдайтынын түсіндірсе жақсы.

Сонымен, қолдауды өте қажет ететін, бірақ кейде одан бас тартатын өсіп келе жатқан адаммен қалай байланыс пен жылы қарым-қатынасты сақтауға болады? Ата-аналардан: «Енді сізде бір ғана міндет бар - жақсы оқу!» деген сөзді жиі естисіз. Дегенмен, жасөспірімді үй шаруасынан қорғай отырып, тек оқу жетістіктерін талап ету қателік.

Қыздардың өтпелі жасы 10-11 жаста басталады. Ата-аналар оның басталуын қызының сыртқы түрінің өзгеруі арқылы анықтай алады. Біріншіден, шаш жыныс аймағында, қолтықта, сондай-ақ аяқтарында, қолдарында және қыздың үстіңгі ернінің үстінде пайда болады [3]. Оның кеудесі өсе бастайды, етеккір белгіленеді. Жамбас, іш және кеудеге майлы тіндердің тұндырылуына байланысты дөңгелек пішіндерге ие болатын дененің қарқынды өсуі байқалады. Тер бездерінің қарқынды жұмысына байланысты жасөспірімнің шашы мен бетінің майлылығы жоғарылайды. Сондай-ақ қыздың бетінде безеу пайда болуы мүмкін. Мұндай өзгерістер біраз уақытқа баланың сыртқы түрін нашарлатуы мүмкін. Сондықтан, осы кезеңде қызды абайсыз мәлімдемелермен ренжітпеу өте маңызды. Бұл жастағы балалар өздерінің сыртқы түріне қатысты сынға өте сезімтал. Ол болашақта кешендер мен оқшаулауды дамытудың бастапқы нүктесі бола алады.

Қыз жиі айнаға қарай бастайды және, әдетте, көргеніне қанағаттанбайды. Оған ол кемелсіз және басқа балаларға қарағанда әлдеқайда нашар көрінеді. Қыздар өздерін қажетсіз диеталармен қинауға кіріседі және килограмдық косметикамен сыртқы келбеттің көрінетін кемшіліктерін жасыруға тырысады. Олардың гардеробында жарқын және күлкілі киімдер пайда болады, ал ересек әйелдің мінез-құлқына еліктеу олардың жүріс-тұрысында сырғып кетеді. Қыздардағы өтпелі жастың жүйкелік, агрессивтілік, күтпегендік, көңіл-күйдің өзгеруі сияқты белгілері ата-аналардың өміріне көптеген қиындықтар, алаңдаушылық пен алаңдаушылық әкеледі. Есейген балаларының бағынбауы, максимализмі, шешілмейтіндігі, еріксіздігі, дөрекілігі, өзімшілдігі әке мен шешенің көңілінен шықпайды. Балалар ата-анасынан алыстайды. Кейде жасөспірімдер мүлдем қисынсыз әрекеттерді жасайды, мысалы, ұрлық және т.б.

Ұл балаларда өтпелі кезеңнің алғашқы белгілері 9-13 жаста біліне бастайды. Көптеген генетикалық, ішкі және сыртқы факторлар баланың физикалық

өзгерістерге ұшыраған жасына әсер етеді. Бұл факторлардың ішінде: генетика, климат, жалпы денсаулық, ұлт, патологиялардың болуы және т.б.

13-14 жастағы өтпелі жас. Бұл кезде шеміршектің өсуіне, дауыс байламдары мен тамақтың бұлшық еттерінің ұлғаюына байланысты ұлдардың дауысы бұзыла бастайды. Белсенді шаш өсуі бүкіл денеде жалғасады, шаш үстіңгі еріннің үстінде қалыптасады [4]. Дәл осы кезеңде өсудің секіруі орын алады, иықтар кеңейеді. Теріде бөртпе пайда болады, бұл әртүрлі гормоналды кешендердің күшіне енуіне байланысты. Бұл мүлдем қалыпты құбылыс және оны қорқытпау немесе ұятқа қалдырмау үшін бұл туралы балаға айтқан жөн.

Ұлдарда өтпелі жас қанша уақытқа созылады және өтпелі жас қашан аяқталады көптеген факторларға байланысты. 15 жаста жасөспірімді жыныстық жағынан жетілген деп санауға болады. Бірақ дененің толық жетілуі шамамен 18-20 жаста аяқталады. Бұл орташа көрсеткіштер, бұл көрсеткіштерден ауытқу 2-3 жыл болуы мүмкін. Өтпелі кезеңнің аяғында ұлдарда «еркек» дауысы байқалады және Адамның алмасы - көмейдегі қалқанша шеміршек анық көрінеді.

Табысты оқу үшін сіздің әрекеттеріңіздің салдарын білу маңызды, ал үй міндеттері - жауапкершіліктің тамаша симуляторы. Жасөспірім өз заттарындағы тазалыққа қаншалықты жауапты болса, ол істер мен қарым-қатынастарды тезірек реттейді. Ата-анасына көмектесіп, көңілін бөлсін, сөреде бір аптада қанша шаң жиналатынын білсін, футболканың ескіргенін, шұлықтардың таусылғанын байқай бастасын.

Мұның бәрі өзін-өзі реттеу процесін, демек, жасөспірімнің табысты оқуы үшін маңызды болып табылатын шекарасын, өзін-өзі тануы мен өзін-өзі бағалауын күшейтеді.

Кездейсоқ жазалау жаман ынталандырушы болып табылады. Айқайлау нәтижесіз. Физикалық жаза зорлық ретінде қабылданады, елемеу эмоционалды байланысты бұзады, ал айқайлау қорғаныс механизмдерін іске қосады және сананы өшіреді. Қатты, жағымсыз ақпаратты жұмсақ тонмен айту да қисынсыз - жасөспірім сигналдарда абдырап қалады.

Егер сіз қарым-қатынасыңызды реттеу керек деп ойласаңыз, нақты ережелерді белгілеңіз. Жасөспірімге осы немесе басқа құқық бұзушылық үшін қандай санкциялар болатынын алдын ала біліңіз. Жағдай талап ететін үнде айтыңыз: толқу, тітіркену, қуану. Бір уақытта басқа нәрселермен айналыспаңыз.

Жасөспірімнің өзін ересек санайтын адам екенін түсіну керек, бірақ ол әлі де өз іс-әрекеті мен өмірі үшін толық жауапкершілікті ала алмайды. Бұл бала өміріндегі қиын кезең, сондықтан ата-аналар мұны түсінуі керек. Содан кейін балаларды жауапкершілікке тәрбиелеу маңызды. Бұл сізге лекция оқу керек дегенді білдірмейді, жоқ. Оларға кешкі ас әзірлеу немесе өздері үшін киім таңдау сияқты нәрселерді өз бетімен жасауға мүмкіндік беріңіз. Жасөспірімнің пікірімен санасу керек және егер сіз оны тыңдасаңыз, қателік орын алуы мүмкін екеніне дайын болыңыз. Есіңізде болсын, қателіктер арқылы ғана біз қалай дұрыс әрекет ету керектігін түсінеміз. Балаңызға тәуелсіз болуға көмектесіңіз. Оған шешім қабылдауды және бірдеңе жасауды үйретіңіз, бұл әрекетке араласпаңыз. Өйткені, тәуелсіздік тек аяқ киімінің бауын байлап алу емес.

Жасөспіріммен сөйлесу – бұл бөлек оқиға. Әңгімелесу кезінде балаңызға қарап, сіздің эмоцияларыңызды байқауға мүмкіндік беріңіз. Қажет болғанша жауап күтіңіз, уақытыңызды бөліңіз. Жасөспірімге ережелерді орнатқаннан кейін, оларды

өзіңіз орындаңыз. Ең бастысы, санкцияға келгенде төзімді болуға дайын болыңыз. Келісілген жаза орындалуға тиіс, әйтпесе әрекет қайталанады.

Жасөспірімдік шақта зиянды әдеттер және басқа да қауіпті мінез-құлық қоғамға араласу, өз ойын көрсету, жаңа күшті тәжірибені сезіну қажеттілігімен байланысты. Жасөспірім темекіні немесе алкогольді заттардың әсерінен пайдаланады деп ойлау қате. Ол өзінің эмоцияларындағы ауытқуларды бақылаудың жолдарын іздейді және осы «ересектердің» бәрі оған көмектеспейтініне көз жеткізгісі келеді.

Егер жасөспірім үйде қажетті қолдауды алса, қателескен кезде де өзін сенімді сезінсе және кез келген істе қолдау көрсетілетінін білсе, онда ол баламалы қоғамдастық іздеп, көшеде өз шекарасын сынаудың қажеті жоқ. Ол үшін анасымен немесе әкесімен ашық, қолдаушы әңгіме, бірлескен қорқынышты фильм немесе адреналиннің анық, бірақ бақыланатын дозасын алу үшін ойын-сауық саябағына бару әлдеқайда құнды.

Жасөспірімді жұмыстан үзілістерге (үй тапсырмасы, үй жұмыстары немесе олар істеп жатқан басқа әрекеттер арасында) қолдау көрсету және ынталандыру жолдары, олар осы уақыт ішінде өздеріне ұнайтын нәрселерді жасай алады [5]. Жасөспірім қандай да бір себептермен ренжіген кезде, проблемаларды шешу жолдарын табу үшін олармен жағдайды талқылаңыз. Үстемдік етпеуге тырысыңыз және оған не істеу керектігін айтыңыз. Жасөспірімнің пікірін тыңдап, араларыңызда туындаған жанжалдарды сабырмен шешуге тырысыңыз. Есіңізде болсын, барлығы стресстік жағдайда! Егер сіз ашулансаңыз, ешқашан проблемаларды талқыламаңыз. Жүріңіз, терең тыныс алыңыз және шығарыңыз, тыныштаныңыз. Сіз жасөспіріммен мәселені кейінірек талқылай аласыз. Билік күресінен аулақ болыңыз. Әлемдегі барлық нәрсені болжау мүмкін емес болғандықтан, жасөспірімдер «әлемдегі барлық нәрсені» басқаруға тырысуы мүмкін, бірақ олардың мүмкіндіктері шектеулі. Қаншалықты қиын болса да, жасөспірімнің осы қиын кезеңде бақылауды өз қолына алу ниетіне түсіністікпен қараңыз және оған қарсы тұруға немесе басқаруға тырыспаңыз.

Жанжал туындаған кезде, сіз және жасөспірім оны қалай шешуге болатынын ойлауға уақыт бөліңіз. Сіз онымен өз ойларыңызбен бөлісе аласыз, ол сіздің проблемаларды шешу жолдарын қалай табуға болатынын түсінуі үшін.

Қорытындылай келе, жасөспірімдік кезең уақытша кезең. Өмірдің кішкентай ғана арасында өтеді де кетеді. Әрине, кейбір балаға қиын болса, басқалары түсіністікпен шешеді. Бұл жағдайда психологтың көмегіне сүйенген дұрыс деп ойлаймын. Психологтар баламен емін еркін, жеңіл сөйлесе алады. Сыр бөлісіп, негізгі мәселені анықтайды. Осыдан кейін ата анасымен ақылдасады, шешімін табады. Бастысы дұрыс шешім қабылдай білу. Бұл шақтан өткеннен кейін барлығы жақсарады. Бір бірімізді түсіне бастаймыз. Өмірге жаңашыл көзбен, жақсы оймен қараймыз. Бұл кезеңнен өтпеген адам жоқ шығар. Ата-анаға бұл кезеңнен өту оңай емес. Бірақ қанша қиын болса да, балаға үлкендердің махаббаты мен ілтипаты, қолдауы мен қамқорлығы ғана қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Бейсенбекова Г.Б., Молдабаева Р.А., Нұрғалиева С.М., «Жас ерекшелік психологиясы» . Оқу құралы./Қарағанды: «Ақ Нұр», 2012. – 187 бет.
- 2.Жарықбаев.Қ.Б., «Жантану» . Оқу құралы./Алматы «Эверо» баспасы, 2014. – 696 бет.

- 3.Бапаева М.К., «Даму психологиясы» . Оқу құралы./Алматы, 2014. – 440 бет.
4.Жұбаназарова Н.С. «Даму психологиясы»: Оқу құралы – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 286 бет.
5.Кударова Н.А., Кудышева А.А. «Психология»: Оқу құралы./С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті. – Павлодар: Кереку, 2019. -96 бет.

ӘОЖ 94(574)"20"

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПОСТКЕҢЕСТІК АУМАҚТАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ БАСТАМАЛАРЫ.

Кубева Ақтоты Сарсенбаевна, М Тар-20-1
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. В данной статье рассмотрены цели становления национального вопроса, пути борьбы против колониальной зависимости.

Ключевые слова: борьба, партия, нация, независимость, политическая борьба, казахская интеллигенция, культура, колониальная зависимость.

Abstract. This article discusses the goals of the formation of the national question, the path of struggle against colonial dependence.

Key words: struggle, party, nation, independence, political struggle, Kazakh intelligentsia, culture, colonial dependence.

Бүгінгі таңда Қазақстан халықаралық қатынастар жүйесіндегі орны мен рөлі бар беделді мемлекет және сенімді сыртқы саясат серіктесі болып саналады. Сонымен қатар, халықаралық қоғамдастық Қазақстан Республикасының ядролық қаруды таратпау және халықаралық терроризммен күреске қосқан үлесін жоғары бағалайды. Халықаралық аренада Қазақстан көпұлтты және көпконфессиялы қоғамның озық үлгісі ретінде танылды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстан ішкі және сыртқы саяси күрделі мәселелермен бетпе-бет келді. Осы мәселелерді іс жүзінде шешу ғана мемлекеттің болашағының бұлыңғыр болмайтынына кепілдік бере алады. Кейбір жағдайларда Қазақстанның Ресей Федерациясымен қарым-қатынасы нашарлады. 1990-1994 жылдары Ресейдің саяси элитасы бұрынғы Кеңес Одағымен қарым-қатынаста тиімсіз деп саналды. Бұл негізінен Ресей Федерациясының сол кездегі сыртқы саясатында еуропалық мемлекеттердің қатарына тез қосылуды басшылыққа алуымен байланысты болды. Бұл кезең Ресейдің Орталық Азиядан оқшауланып, Батыспен қарым-қатынасқа баса мән беруімен сипатталады[1]. Ресейдің сыртқы саяси стратегиясы Еуропамен және Батыспен бір деңгейде екені анық. Осы тұрғыдан алғанда Орталық Азия мемлекеттері, соның ішінде Қазақстан да Ресейдің Батыс өркениетіне жылдам енуіне кедергі жасап келеді. 1992 жылы Ресей Федерациясы бұрынғы Кеңес Одағының Қарулы Күштері жойылғанын жариялады. Ресей үкіметінің бұл қадамы барлық посткеңестік республикаларда, соның ішінде. Орталық Азиядағы егеменді мемлекеттерде ұлттық әскердің қалыптасуына да үлес қосты.

Бұл ретте Қазақстанның сыртқы саясатын қалыптастырудағы ең күрделі мәселе Кеңес Одағының ядролық арсеналының сақталып қалуы болды. Ол кезде

Қазақстанды ядролық державаға айналдыратын стратегиялық арсеналды қалай пайдалану керектігі жөнінде әртүрлі пікірлер айтылды. Бір жағынан бұл ядролық қаруды сыртқы агрессиядан қорғанудың кепілі деп санайтындар болса, екінші жағынан Азия субконтинентінде көшбасшы болу үшін қару ретінде пайдаланғысы келетіндер де бар.

Шығыстағы көршісі Қытай Халық Республикасымен тең құқылы қарым-қатынас орнату Қазақстанның сыртқы саясатындағы өзекті мәселелердің бірі болды. Кеңес Одағы мен Қытай Халық Республикасының қарым-қатынасы жылдар бойы шиеленісіп келе жатқаны белгілі. Қазақстан Пекинмен қарым-қатынасты қалпына келтіруге мәжбүр болды. Осы шешуші кезеңде Кеңес Одағының шекара мәселесін ескерсек, мемлекеттілігін әлі орната қоймаған Қазақстан үшін қателіктер миллиардтан астам халқы бар әлеуетті көршімен келіспеушілік тудыруы мүмкін.

Әлем картасына геосаяси шындық тұрғысынан қарасақ, Қазақстанның Ресей, Қытай сияқты әлемдік державалар арасындағы орны ешкімді бей-жай қалдырмайтыны анық. Еліміз 90-шы жылдардың басында әлемдік саясатқа алғашқы қадамдарын жасағанда алпауыттың көршілерімен қарым-қатынасындағы қателіктер еліміздің одан әрі дамуы мен болашағына нақты қауіп төнді.

Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарындағы өзекті мәселелердің бірі – жас тәуелсіз мемлекеттің сыртқы саяси стратегиясын жедел әзірлейтін, Қазақстан Республикасының ұлттық мүддесін шетелде кәсіби түрде қорғай алатын дипломаттар мен сарапшылардың жетіспеушілігі болды[2].

Ұзақ жылдар бойына сыртқы саясатта тәжірибенің жоқтығы да басты мәселе болды, өйткені Қазақстан Кеңес Одағы аясында өзінің сыртқы саясатын жүргізе алмады.

Жаңадан тәуелсіздік алған Қазақстан Республикасы әлемдік аренадағы өзінің бағытын айқындап, негізгі сыртқы саяси тұжырымдамаларын әзірледі. Осы сындарлы жылдарда Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Қазақстан Республикасының сыртқы саяси доктринасын айқындау мен жүзеге асыруды толықтай өз мойнына алды. Назарбаев қызметіне кірісті. Әлемдік қауымдастыққа қосылу, ұлттық қауіпсіздікті сақтау сынды маңызды міндеттердің өзектілігін түсіне отырып, Президент Қазақстанның сыртқы саясатының негізін қалады. Сол кездерді еске ала отырып, Президент Н. А. Назарбаев: «Бізде қалыптасқан сыртқы саяси дәстүр болған жоқ. Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі дипломатиялық функцияларды орындаған жоқ. Осындай күрделі мәселелермен бетпе-бет келген еліміздің бұрын-соңды шетелде дипломатиялық өкілдігі болған емес. Сыртқы саясатта қарапайым функциялар мен сыртқы саяси дәстүрлердің жоқтығын айтпағанда, білікті дипломатиялық кадрлардың тапшылығы байқалды. Егер біз сыртқы саясатымызды тез арада қалыптастырмасақ, ұлттық мүддемізге орны толмас нұқсан келеді».

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында негізгі сыртқы саяси функциялардың Елбасының қолына шоғырлануы Қазақстанның әлемдік саяси кеңістікке қосылуының кейінге қалдырылмауының бірден-бір кепілі болды. Елбасы белгілеген жоғары деңгейдегі жеке қарым-қатынастардың нәтижесінде Қазақстан Республикасының сыртқы саясатын қалыптастырудағы негізгі міндеттерді кідіріссіз шешуге мүмкіндік туды.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін әлемде күштер мен геосаяси ықпалдардың арақатынасының өзгеруіне әкелген тенденциялар болды. 1990 жылдардың басына дейін болған халықаралық қатынастардың биполярлық жүйесі жойылып, оның

орнына жаңа әлемдік тәртіп орнады, бұл барлық мемлекеттердің сыртқы саясатын қайта қарауға әкелді. Белгілі саясаттанушы Е.Ф.Троицкий «Қазақстанның сыртқы саясатының қалыптасуы мен дамуы» атты мақаласында Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатын сынап, сыртқы саясат тұжырымдамасының мәжбүрлі түрде жасалғанын айтады[3]. Бұл мақалада Е. Троицкий Қазақстанның сыртқы саясатының қалыптасуының негізгі факторларына тоқталып, Қазақстанның географиялық орны сыртқы саяси доктринаның қалыптасуында үлкен рөл атқарғанын жоққа шығармайды. Қазақстанның Ресеймен 7,5 мың шақырым, Қытаймен 1,7 мың шақырым шекарасы сыртқы саясат үшін ерекше маңызды. АҚШ-тың Орталық Азиядағы саяси мүдделерінің артуы нәтижесінде аймақ елдері, соның ішінде Қазақстан үшін ең маңыздысы – ұлттық мүддемізге нұқсан келтірмей даму және қарым-қатынаста тепе-теңдікті сақтау. сыртқы күштермен бәсекелестіктің күшеюі. Бұл өз кезегінде Қазақстанға экономикаға шетелдік инвестицияны көптеп тартуға мүмкіндік берді. Яғни, Троицкийдің Қазақстанның көп векторлы сыртқы саясаты мәжбүрлеудің нәтижесі деген пікірімен келіспейміз[4]. Қазақстанның сыртқы саясатын қалыптастырған нақты факторлар туралы айтатын болсақ, Наполеон Бонапарттың «Мемлекеттің сыртқы саясатын оның географиясы анықтайды» деген сөзі еске түседі. Себебі, Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатының тұжырымдамасы субъективті қалау немесе «Назарбаев доктринасы» емес, жас тәуелсіз мемлекеттің географиялық орналасуының және әлемдік саясатта жаңа геосаяси шындықтың пайда болуының нәтижесі. Орталық Азияда.

Қазақстанның қазіргі сыртқы саяси басымдықтар жүйесі негізінен Орталық Азияда дәстүрлі емес қауіптердің таралуын болдырмауға бағытталған. Аймақтағы тұрақсыздық көп жағдайда Орталық Азияда көптеген әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың әсерінен болып жатқан саяси процестердің толық және толық еместігіне байланысты. Бұған қоса, Орталық Азияның географиялық тұрақсыз саяси тұрақсыз аймақтарға (Ауғанстан, Пәкістан және Таяу Шығыс) жақын орналасуы оны басқа елдерге жаңа қауіптер үшін транзиттік аймаққа айналдырды[5]. Орталық Азия экономикалық, географиялық, тарихи, діни және мәдени ерекшеліктері ұқсас ауқымды унитарлық аймақ болғандықтан, аймақтық тұрақтылық пен қауіпсіздік келесі деңгейде қарастырылады:

- әр штатта
- аймақ бойынша
- аймақпен шектесетін елдерде

Орталық Азиядағы тұрақтылық пен қауіпсіздіктің ең маңызды деңгейіне бәсекеге қабілетті экономика, белсенді әлеуметтік саясат, дер кезінде жүргізілетін реформалар және өңірдегі әрбір елде қоғамдық келісімді, этносаралық және конфессияаралық келісімді нығайту арқылы қол жеткізіледі. Бұл деңгейде әрбір Орталық Азия республикасының өз жолы бар. Мысал ретінде Қазақстанды алатын болсақ, біздің бағытымыз: басқарудың президенттік формасын сақтау, реформалардың жүйелілігі, шешімдердің теңгерімі, ұлттық диалог пен негізгі саяси күштердің бірігуі[6].

Жалпы аймақтағы қауіпсіздік пен тұрақтылықтың екінші деңгейіне келетін болсақ, бүгінде Орталық Азиядағы бірде-бір елде экономикалық, саяси, әлеуметтік және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін күш пен ресурстар жоқ. Сонымен қатар, дәстүрлі және дәстүрлі емес қауіптер өздігінен төтеп бере алмайды. Сондықтан Қазақстан Орталық Азияның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуының алуан түрлілігін ескере отырып, аймақ елдерін интеграциялау бастамасын

көтерді. Бұл бастамаларды жүзеге асыруға Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев қатысты. Назарбаевтың қосқан үлесін ерекше атап өткен жөн. 1990 жылдардың басынан бастап аймақта Орталық Азия мемлекеттері мен Қазақстанның қатысуымен әртүрлі деңгейдегі интеграциялық бірлестіктер құрылды[7]. Олардың қатарында Орталық Азия аймағында тұрақтылық пен қауіпсіздікті сақтауда маңызды рөл атқарған АДБ бар. Бұл ұйым еуразиялық аймақта және әлемде қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтаудың маңызды құрылымына айналуға. 2000 ж. Қазақстанның бастамасымен экономикалық интеграцияға жәрдемдесу және Ресей, Беларусь және Орталық Азия арасындағы еркін сауда аймағын құру мақсатында Еуразиялық экономикалық қоғамдастық құрылды. Бүгінде бұл ұйым бұрынғы Кеңес Одағы елдеріндегі экономикалық интеграцияның озық үлгісі болып табылады.

Пайланған әдебиеттер тізімі.

1. Акимбеков С.М., Итоги председательства Казахстана в ОБСЕ: Материалы междунар.конф, г. Алматы, 10 декабря 2010 г., Алматы, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2011.
2. Ашимбаев М.С. , Шоманов А.Ж. Страны и регионы мира в современных международных отношениях. Издательство ИМЭП. Алматы 2006.
3. Богатуров А.Д, Дундич А.С, Троицкий Е. Ф. Центральная Азия: «отложенный нейтралитет» и международные отношения в 2000-х годах. Очерки текущей политики. Выпуск 4. М.: НОФМО, 2010.
4. Богатуров А. Д., Дундич А. С., Коргун В. Г. Международные отношения в Центральной Азии: События и документы: Учеб.пособие для студентов вузов.Москва.Аспект Пресс, 2011.
5. Жумалы Р. Геополитика Центральной Азии. Алматы 2006.
6. Кушкумбаев С.К., Итоги председательства Казахстана в ОБСЕ: Материалы междунар.конф, г. Алматы, 10 декабря 2010 г., Алматы, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2011.
7. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том IV: Центральная Азия в XXI столетии – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009.

ӘОЖ 94(574)"19"

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ОТЫРАР ТАРИХИ –АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ

**Иманжанова Асель Есбосынова, М Тар-20-1
Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Аннотация. В статье рассматриваются источники и археологические артефакты о средневековом городе Отырар и его основных чертах.

Ключевые слова: Город, археология, записи, раскопки, данные, керамика.

Abstract. The article examines the sources and archeological artifacts about the medieval city of Otyrar and its main drawings.

Key words: City, archeology, records, excavations, data, ceramics.

Отырар қаласы – Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі ғасырлар бойғы дамудың жемісі. Тас, қола және темір дәуірінің ескерткіштері ортағасырлық Отырар-Фараб өңірінде кездеседі. I мыңжылдықтың аяғында Отырар ауданы. Бастапқыда Сырдарияның орта ағысы бұрынғы дәуірдегі сақ-массагет тайпаларының ұрпақтары көшпелі қаңлылардың (қаңлылардың) бір бөлігі болды. Зерттеу барысында Отырар өңіріндегі ең көне қоныс табылды. IV-VI ғғ. Құрылыс деңгейінен кейін қалыңдығы 3,5 м басқа мәдени қабаттың болуы Отырар қалашығының ең төменгі қабаты болып табылады. Отырар біздің дәуірімізге дейінгі бірінші ғасырларға жатады.

Отырар VI-VII ғасырлар. Түрік қағанатының құрамына кіріп, Шаш-Тарбанд астанасы болды. Қала төңірегінде үлкен экономикалық аймақ, серіктестік елді мекендер тобы бар. I-V ғасырлар. Ыдыс-аяқтардағы жазулар Отырар өңірінің тұрғындары әліпбиді мәдениеттің жоғары жетістіктері үшін пайдаланғанын көрсетеді. Отырар алқабының тұрғындарының наным-сенімдері әртүрлі болған[1].

«Насабнама» VIII ғ. Арабтар Сырдарияның екі жағасындағы Сүткенттен өтіп, Отырарды басып алды. Отырартөбенің 13-14-ші қабаттары арасындағы шағын жиекте жүргізілген қазбалар мен 14-қабаттағы үйлердің қараусыз қалуы араб әскерлерінің шапқыншылығының нәтижесі деп есептейміз. Отырартөбенің стратиграфиялық бөлігінде X-XI ғ. қабаты және VII-VIII ғғ. Қабаттар IX ғасырдың ортасында жеке-жеке анықталып, сипатталған. қабат жоқ. Бұл Отырардың бұл бөлігінің кемінде бір ғасыр бойы қаңырап бос жатқанын көрсетсе керек. VII ғасыр - VIII ғасыр. IX ғасырдың ортасынан кейін. Алғашында теңге Отырарда шығарылды. 9 ғасырдағы Тарбан-Тарбандпен бірге Фараб қаласы немесе провинциясы 10 ғасырға жатады[2]. Кедер қаласы астана болды.

Қарахан дәуірі Отырардың гүлденген кезі болды. Отырар қолөнерінің жаңа түрлері пайда болды. Жаңа археологиялық материалдар негізінде тоқыма фабрикасының, сәндік керамикалық қалыптың, бұрын-соңды болмаған химиялық бөтелкелердің, аяқ киім құралдарының, шыны зауытының орны анықталды.

Отырардан табылған заттардағы жазулар ислам қағидалары мен араб жазуының тарағанын айғақтайды. 12 ғасырда Отырарда сопылық данышпан кесенесінің болуы, мәліметтерде сопылық зияраттың болуы, Арыстанбаб кесенесінен Қарахан дәуірінің қалдықтарының табылуы сопылық ілімнің тарағанын көрсетеді. Қарахандар дәуірінде теңге соғылуы қаланың экономикалық өркендеуінің дәлелі деп түсінуіміз керек.

1210 жыл Отырар Хорезмшах мемлекетіне күштеп қосылды. Хорезмшах Отырарды алған кезде қала тұрғындарының көпшілігі қырылып, Отырардың алғашқы билеушісі жер аударылды. Отырарда Шыңғыс хан әскеріне қарсы тек Хорезмшах ғана әскер жіберді. Монғолдар қалаға кірген кезде әдеттегідей тоналды. Археологиялық қабаттарды зерттеу жазба деректердегі деректерге түзетулер енгізеді. Отырар жеңілген жоқ[3]. Бүкіл қалада өрттің ізі де жоқ. Бұл қала тұрғындарының біраз уақыттан кейін үйлеріне оралғанын көрсетті. Қаланың Моңғол империясына қосылуының оң және теріс салдары болды. 13 ғасырдың 50-60 жылдары Отырарда алтын, мыс, күміс дирхамдар өндірілді. Отырар халықаралық сауданың маңызды орталығына айналды. Ол жерден Қытайдан, Таяу Шығыстан және Хорезмнен келген заттар табылды. Отырарда XIII ғ. XV ғасырдың екінші жартысында. сәулет құрылымдары салынды. Оны жазба деректерде келтірілген Бердібек Ордасының қазбалары кезінде табылған құрылыстармен теңестіреміз. Бұл

ғимараттан шахмат фигурасы табылды. Жаңа каналдар салынды. Оның ішінде біз зерттеген Ақарық каналы да бар[4]. Бұл Ақарық жазығы арқылы өтетін Арыс өзенінің рельефін ескере отырып, екінші өзенді бөгетпен байланыстырып, Түркістан маңына жеткізуге арналған ортағасырлық бірегей инженерлік құрылыс. Отырар сияқты бай қала үшін феодалдар арасында күрес болды.

Біздің зерттеуімізде Отырартөбені қазу кезінде табылған өрт іздері белгілі тарихи оқиғалар арқылы анықталды. 15 ғасырдың басында Отырарда қалалық өрт болды. Оны 1411 жылғы жазбалардан кездестіреміз. Оны қаңтарда Отырарды билеген Нұр ад-Динге қарсы Шахмәліктің жорығымен байланыстырамыз. Бұл өрт Отырарды алаңдатты. Өртеніп кеткен үйлердің жанынан адам қаңқасының табылуы және ІІІ қазбаның төртінші қабатындағы бірінші үйден семсер жараланған адамның бас сүйегінің табылуы осы пікірді растап тұрғандай. Өрт басталмай тұрып қала халқы осындай жағдайларға байланысты Отырар төңірегіндегі бекініске аттанды, т.а. Бірақ бұл қоныс аударушылар үшін қалқан болған жоқ. Өртке дейін І бөлімшедегі тоғыз үйдің үшеуінде керамикалық пештері бар бөлмелер, яғни шеберханалар болған, бірақ өрттен кейін жөнделген немесе қайта салынған үйлерден керамикалық бұйымдардың қалдықтары немесе белгілері табылған жоқ. ІІІ қазба алаңының «J» және «I» кварталдарындағы өрт алдындағы үйлер мен көшелердің өлшемдері өрттен кейінгі кезеңге сәйкес келмейді. Жалпы, көшелер кеңейіп, үйлердің аумағы тарылып жатқанын көріп отырмыз[5].

Біз 15 ғасырда Отырарда тұрамыз. Екінші жартыжылдықтағы екінші қала өртін Отырар әкімінің темір торға қарсы көтерілісімен байланыстырамыз. Көтерілістің шығу себептері мен барысы бізге беймәлім болғанымен, 1455 жылы Әбу Саид Темірден жазба деректер келген. Отырардағы тәртіпсіздіктер туралы хабарланды. Археологиялық қазбалар «екінші өрттің» Отырар халқын жойғанын көрсетті. 15 ғасырдың бірінші ширегінде Отырар астаналық мәртебесінен айырылып, қарапайым аймақтық қалалардың біріне айналды. Отырарда соңғы теңге 1415-16 жж. пайдаланылады.

Отырар тарихының соңғы кезеңі археологиялық қабаттардағы соңғы қала өртімен сипатталады. Отырардағы соңғы қала өртін жоңғар ханы 1681-1682 жж. науқанына байланысты. Османлылардың қаһармандық қарсылығының арқасында қаланы жоңғарлар өртеп жіберді. Ол кісінің біразын өзімен бірге алып кетті. Көптеген үйлер қаңырап, зиратқа айналды. Алайда Галдан билігі ұзаққа бармады. Моңғол билеушілері арасындағы қақтығысты пайдаланып, 1688 ж. Қазақ әскерлері Венгрияға басып кіріп, шекаралас аудандарда қиратты. 1980 жылдардан кейін кейбір өртеніп, қараусыз қалған үйлер жөнделді, ең шалғай аудандарда жаңалары салынды. Осы аралықта қаладағы өмір құлдырап барады. XVIII-XIX ғасырлар. жазба деректер, археологиялық деректер (нумизматикалық және керамикалық кешен), өлке аңыздары, 1750 ж. тоқтағанын көрсетеді[6]. Отырардың өмірінің аяқталуына бірнеше факторлар әсер етті. Біріншіден, жоңғар шапқыншылығы кезіндегі каналдардың бұзылуы және Отырар халқының күрт азаюы. XVIII ғасырда Отырарда. Бірінші жартыжылдықта 200-280 адам болды. Осыншама халық санының аздығынан көктем-жаз айларында арнасынан ағып шығатын Арыс өзенінің суын бөгеп, жазық далада арық қазу көп күш пен қаражатты қажет етті[7]. Яғни, Отырарды сумен қамтамасыз еткен Темірарықты қалпына келтіруге Отырар тұрғындарының шамасы келмеді. Сонымен қатар, XVIII ғ. Ауа райы өзгерді, құрғақшылық орын алды, өзендердің деңгейі төмендеді. Отырардың соңғы тұрғындары Түркістанға, Шымкентке, Шілікке қоныс аударды. Отырарлықтар да қазақ жерінің басқа да

байырғы азаматтарының ұрпақтары сияқты қазақ халқына қосылды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі.

1. Акишев К.А, Байпаков К.М, Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 214 с.
2. Савельева Т.В., Костина Д.М. Отрар, Отрарский оазис и Южный Казахстан. Проблемные исследования Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции. - Алма-Ата, 1986. - С. 44.
3. Оңтүстік Қазақстан облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Отырар ауданы. – Алматы: Баур, 2007. – 424 б.
4. Жандарбек З. «Насаб–нама» нұсқалары және түркі тарихы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – I т. – 168 б.
5. Шуйский С.А. Ибн Халикан об Ал-Фараби // Ал-Фараби. Научное творчество. – Москва: Наука, 1975. – С.112-119.
6. Настич В.Н., Шуховцев В.К. Существовал ли город Фараб? // Проблемы изучения и охраны памятников культуры Казахстана. – Алма-Ата, 1980. – С.107-112.
7. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 256 с.

ӘОЖ №959

ҒҰН ТАЙПАЛЫҚ ОДАҒЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХНАМАСЫ

Мейіркүл Нұрислам Нұржігітұлы, М Тар-20-1
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада тікелей ғұндардың тарихын зерттеген түрлі зерттеушілердің еңбектері талданады.

Кілтті сөздер: Ежелгі тайпалар, ұлт, ұлттық идея, ұлт, тәуелсіздік, зерттеу.

Аннотация. В статье анализируются работы различных исследователей, непосредственно изучавших историю гуннов.

Ключевые слова: Древние племена, нация, национальная идея, нация, независимость, исследование.

Abstract. The article analyzes the works of various researchers who directly studied the history of the Huns.

Key words: Ancient tribes, nation, national idea, nation, independence, research.

Қазақ халқының этногенезі жағынан үш мың жылдан астам тарихы мен мәдениеті бар. VI ғасырда тарихқа «түрік» деген атпен енгенімізбен, алтайлар, сақтар, ғұндар, сақтар ғұн мәдениетінің төл мұрагерлері.

Ежелден тамыр тартқан халқымыз ұлы тарихи оқиғалардың бел ортасында болып, куәсі болған. Алайда, 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі кеңестік тарихнамада қазақтар да, түрікмендер де, қырғыздар да, өзбектер де, әзірбайжандар да халқымызды дәстүрлі емес, тамырсыз халық етіп көрсетуге тырысқан жоқ. Халқымыздың көне тарихы біздің дәуірімізге дейінгі 3 ғасырда ежелгі Ғұн империясының құрылуынан бастау алады. Бұл дәуірдің тарихы тек бір ғана

археологиялық деректердің тарихы емес, деректерге негізделген тарих. Демек, бұл кезең – біздің рухани қазынамыз. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет ретінде дамудың жаңа жолына түсу кезеңінде саяси, әлеуметтік-экономикалық өмірде ғана емес, қоғамның басқа салаларында да жаңа бетбұрыс басталады. Бұл өзгерістер – қоғамдық сананы өзгертетін ірі реформалар. Іргелі өзгерістер жолына түскен тәуелсіз елімізде халықтың өткен тарихына деген қызығушылық артып келеді. Өйткені біз болашаққа сеніммен қадам басу үшін тарихи тірек пен өткеннің тағылымын іздейміз. Осы орайда қазақ халқының халық болып қалыптасу процесінің бастауы болып табылатын ежелгі тайпалар мен мемлекеттердің тарихы үлкен қызығушылық тудырады. Еліміздің шынайы және шынайы тарихын жазу үшін кез келген идеологиялық жасандылықтан ада объективті тарихи зерттеу қажет[1].

Осы тұрғыдан алғанда Ғұн мемлекетін зерттеудің тарихнамасын зерттеу өзекті мәселелердің бірі деп білеміз. Ғұн тайпалық одағының тарихын зерттеу 18 ғасырдан бастау алғанымен, оның толық зерттелгенін айту әлі ерте. Осы орайда ғұндардың тарихын зерттеу кезеңдері, әр кезеңнің жетістіктері мен кемшіліктері сараланып, сараланады. Өйткені жаңа әлеуметтік-саяси шындық қазақстандықтардың санасын өзгертуде. Дүниеге, қоғамға, халықтың тарихына деген көзқарас өзгерді. Ұлттық сана да халқымыздың шынайы тарихына үлкен қызығушылық тудырады. Жүріп жатқан өзгерістерге қарамастан, біз ұқсастықтарды іздеп, өткенімізді талдаймыз. Демек, еліміздің тарихының нақты бейнесін қалпына келтіру – халықтың тарихи санасын жаңғыртудың негізі, азаматтық пен патриоттық тәрбие берудің тамаша факторы. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңес қабылдаған Қазақстан Республикасының тарихи санасын қалыптастыру тұжырымдамасында атап көрсетілгеніндей, өткенді және бүгінді ұғыну қажеттілігін талап етеді. Қазақстанның тарихи тағдырын талдауды күшейту және тереңдету.

Қытай деректері Синну тарихының әртүрлі мәселелеріне қатысты деректердің үлкен тобын құрайды. Өйткені Қытай авторлары Қазақстанның сол кездегі жағдайын әлдеқайда жақсы білетін. Қытай экспансиясының сол кездегі батысқа ығысуы Шығыс Түркістандағы, Қазақстандағы және Орта Азиядағы жағдайды білу қажеттілігінен туындады. Осыған орай халықтар мен тайпалардың мінез-құлқы мен әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі, саяси құрылымы мен соғыс оқиғалары туралы материалдар мақсатты түрде жинақталды. Бұл ақпарат емшілердің, көпестер мен миссионерлердің Орталық Азияға барлау мақсатында жасаған сапарларының нәтижесінде алынған және таратылған. Қазақстан халықтары, әсіресе ғұндар туралы алғашқы мәліметтер император У Ди (б.з.б. 140-86 жж.) жіберген алғашқы Қытай елшілерінің басшысы Чжан Цзянның жазбаларында сақталған. Ол батысқа екі рет, б.з.б. 138 ж. және б.з.б. 115 ж Олардың мақсаты юэчжилермен және Жеті өзенмен ғұндарға қарсы одақ құру болды. Жаң Цзянь өз қызметінде олардың шаруашылық жағдайына, әскер санына, қару-жарағына ерекше назар аударды, сонымен қатар олардың барлық әдет-ғұрпын, жүріс-тұрысын, киім-кешектерін жазып алды.

Сыма-Цянның (б.з.д. 145-86 жж.) хандық тарихтарынан синнулар туралы көлемді, көлемді және құнды мәліметтер. Бұл оның «Тарихи жазбалар» («*inizzi*») атты тарихи еңбегінде, атап айтқанда, өмірбаян бөліміндегі «Сүнну тарихы» тарауында берілген. Шидзиден кейін біздің дәуірімізге дейінгі бірінші ғасырда негізінен Бангу жазған және оның ғалым әпкесі Бан Чжао аяқтаған «Ежелгі ханның тарихы» (Цянь Ханьшу) келеді. Бан Гу шығармасы тарихи шығармалардың жаңа

жанрының – бір әулет билігінің тарихының негізін қалаған ортодоксалды конфуциандық шығармалардың бірі болып табылады. Қытай және Орталық Азия Бұл 2 ғасырдан қазіргі дәуірге дейінгі тарихи мұра. Бан Гудың «Сию чжуань, немесе Батыс өлкесінің хикаясы» кітабының арнайы тарауында сиуннулардың иеліктері, оның ішінде Сиуңну билеушісі (шаньюй) Чжи Чжидің солтүстік-батыс Тянь-Шаньдағы иеліктері туралы мәліметтер келтірілген [2]. Бұл еңбекте де жалпы қаңлылар мен үйсіндер, олардың экономикалық және әскери жағдайы, негізгі жолдары, қарым-қатынастары, т.б. Жалпы қытай деректерінің ерекшелігі – ұлы патша шовинизмі мен қытай центризмі идеясы тұрғысынан көршілес халықтардың тарихы туралы әңгіме. Қытай деректері біршама ұқсас болғанымен, олардың Қазақстан тарихы мен мәдениетін зерттеуде маңызы ерекше. Алайда қытай деректері ғұндардың азиялық тарихына сілтеме жасайды. Еуропалық ғұндардың тарихы туралы алғаш сөз қозғаған Аммиан Марселлин. Әрине, оның сипаттамалары бір жақты, бірақ оның қытай деректеріне сәйкес келетін мәліметтері өте құнды. Еуропадағы ғұндардың тарихы туралы мағлұматтар папа жылнамаларында және басқа да құжаттарда бар. Бүгінде бұл деректерді тауып, аударып, ғылыми айналымға енгізу өте маңызды деп санаймыз.

Ғұн тайпалық одағының тарихнамасын зерттеуге арналған. Сондықтан біз өз жұмысымызды тікелей ғұндардың тарихын зерттеген түрлі зерттеушілердің еңбектерін талдауға арнаймыз. Осы ғұндардың тайпалық одағының тарихына арналған еңбектер өз кезегінде олардың зерттелу деңгейіне тоқталады. Осы еңбектердің бірі 1926 жылы Қ.А. Шетелдіктердің жұмысын атап өтуге болады. Зерттеуші авторлардың 18 ғасырдан қазіргі уақытқа дейінгі ғұн тарихы бойынша жарияланған еңбектеріне талдау жасайды. Соның ішінде 18 ғасырдан бері «ғұнтанумен» айналысып келе жатқан шетел авторларының, соның ішінде француз миссионерлерінің еңбектерін сын көзбен қарайды. Бұл еңбекте 18 ғасырда Қытайда қызмет еткен, қытай және маньчжур тілдерін жетік меңгерген Гобил де Майя және т.б. Шығыс көшпенділері туралы авторлар жинаған материалдарды пайдалана отырып, Шығыс халықтары туралы негізгі еңбекті жарияладық. Шабанна, Пал Пелло, Альри Корбье, Ренс Груссе және т.б еңбектеріндегі ғұн тарихына қатысты сұрақтар тарихи сынақтан өткен. Автор осы зерттеулерде көтерілген мәселелерді, мәселен, ғұндар арасындағы айырмашылықтарды талдай отырып, өз тұжырымдарын жасайды. және ғұндар, олардың шығу тегі, шаруашылығы және т.б.

Ғалым Л.Н. Бұл Гумилев екені даусыз. Ғұндар тарихына қатысты іргелі еңбектердің авторы, белгілі ғалым Л.Н. Гумилев 1960 жылы жарық көрген еңбегінің кіріспе бөлімінде ғұндардың зерттелу тарихына тоқталады. Автор синну тарихын, хуннуологияның екінші кезеңін, жоғарыда аталған 18 ғасырдағы еуропалық ғалымдар мектебі мен жетекші рөл атқарған орыс ғалымдарын зерттеуден бастап, қытай тарихшыларының еңбектерінің табиғаты мен мазмұнына қысқаша тоқталады. ғұн тарихын зерттеуде[3].

Ғұндардың тарихын зерттеуге елеулі үлес қосқан орыс ғалымдары, соның ішінде Н.Я. Бичурин өз аудармаларын араб-парсы және грек-рим тарихнамасымен салыстыра отырып, Қытай немесе Шығыс Түркістан туралы бүгінгі күнге дейін құндылығын сақтаған еңбектің авторы В.В. Григорьев орыс саяхатшылары мен ғалымдарының еңбектеріне де әділ бағасын берді. Сондай-ақ Н.А. Аристов, Г.Е. Грум-Грижмайло мен Иностранцевтің еңбектері де айтылады. Авторы А.Н. Бернштамның «Ғұндар тарихының очерктері» ғұндар тарихын зерттеуде кері шегініс деп саналады.

Қазіргі қазақ ғалымдарының ішінде белгілі тарихшы-ғалым Қ.Т. Жұмағұловты атап өтуге болады. Ғұн тарихының еуропалық кезеңінің мәселелерін қарастыра отырып, ғалым қазіргі ғұн тарихнамасының мәселесіне тоқталады. Еуропадағы ғұндардың тарихына қысқаша шолуларсыз орыс тілді әдебиет, оның ішінде кеңес медицинасы зерттелмеген деуге болады. Ғұндар қозғалысын еуропалық мәдениетті жоюға бағытталған қозғалыс ретінде сипаттаған бірқатар Батыс Еуропа ықпалдары болуы керек. Бұл кездейсоқ емес, өйткені бұл ғалымдар кейінгі ежелгі және ерте ортағасырлық шежірешілердің еңбектерінен мәліметтер алып, деректерді сыни тексерусіз, басқа деректермен жеткіліксіз талдау және салыстырусыз пайдаланған[4].

Ғұндарды зерттеу тарихнамасын көтеретін еңбектерге шолуымызды қорытындылай келе, мынаны айтуға болады; Бір қарағанда, ғұндардың тарихы көне заманнан бүгінгі күнге дейін жан-жақты зерттелген сияқты. Ғұндардың тарихына қызығатын кез келген адам оларды ала алатын сияқты. Бірақ мәселе мүлде басқа [5].

Бұл зерттеулер ғұндардың тарихын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік берді ме, әсіресе, бүгінгі қазақ тарих ғылымы осы мәселе бойынша өз оқырмандарын қанағаттандыра алса? Осы сауалдарға жауап іздей отырып, ғұндардың тарихына қатысты мәселелер әлі де тереңірек зерттеуді қажет етеді деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Жұмағұлов Қ.Т. Проблемы исследования Евразийской истории. Историческая наука в XXI веке. / Материалы международных бекмахановских чтений 24-25 мая 2001 года /. Алматы, 2001.
2. Жұмағұлов Қ.Т. Гунны в Европе // Наука Казахстана. 198, 18-30 ноябрь.
3. Гумилев Л.Н. Хұндар. Алматы, 1998.
4. Жұмағұлов Қ.Т. Гунны и ранняя история Казахстана // Вестник КазНУ, серия историческая 2002, №1.
5. Таскин В.С. Скотоводство у сюнну по китайским источникам.-//Вопросы истории и историографии Китая. М., 1968.

ӘОЖ 94(574)"20"

СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСОВТЫҢ АҒАРТУ ЖӘНЕ РУХАНИ МӘДЕНИЕТ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ.

Тулбаева Айгерим Галымжановна, М Тар-20-1
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. В статье подробно рассматривается деятельность Садуакасова в области образования и духовной культуры. Рассмотрена борьба с колониальной зависимостью и ее основные черты.

Ключевые слова: борьба, партия, нация, независимость, политическая борьба, казахская интеллигенция, культура, колониальная зависимость.

Abstract. The article details Saduakasov's activities in the field of education and spiritual culture. Considered the struggle with colonial dependence and its basic drawings.

Key words: struggle, party, nation, independence, political struggle, Kazakh intelligentsia, culture, colonial dependence.

Әлемнің экономикалық дамыған елдеріне тән әлсіз білім беру жүйесі бар үлкен мемлекетте «мәдени революция» деп аталатын экономикалық жаңалықтар мен қатарлас саясат жүргізу қажет болды.

Бұл саясатты жүзеге асыру барысында мынадай мәселелер айқындалды: еңбекші бұқараның ғылыммен, біліммен айналысуына жағдай жасау; рухани құндылықтар еңбекші халықтың жетістігі болуы керек; халықтардың және басқалардың өмірін қалпына келтіру.

Әрбір республикада жергілікті мәдениеттің өзіндік деңгейі бар. Қоғамдық өмірді қайта құру объективті және субъективті себептерге байланысты құру және басқару қиындықтарымен жүзеге асырылды. Бұл қайта құруларды Смағұл Сәдуақасов бастаған нағыз адамдар жүзеге асырды.

Смағұл Сәдуақасұлының оқу-ағарту саласындағы еңбектері, ой-пікірлері, бюро мәжілістерінде сөйлеген сөздері, сондай-ақ Қазрайкомның республиканың мәдени және әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы пленумдары мен конференцияларында сөйлеген сөздері.

1925 жылы Смағұл Сәдуақасұлының Наркомпрос деген жаңа қызметінде жаңа кезең басталды. 13 ақпанда РКП(б) Киробкомы бюросының мәжілісінде Смағұл Сәдуақасов Ағарту халық комиссариаты қызметіне тағайындалды. Сәдуақасов білім мен мәдениет саласында бірінші болып отырған жоқ.

Смағұл Сәдуақасов қазақ жазушыларымен, ағартушыларымен жастайынан танысқан. Омбыға келгенге дейін Жарқын ауылында мұғалімдік қызмет атқарған Смағұл Сәдуақасұлын айтпағанда, «Бірлік» ұйымында жүргенде оқу-ағарту ісіне белсене араласты. «Еңбекші! Смағұл Сәдуақасұлы Қазақстанның оқу-ағарту, мәдениет мәселелерін жарыққа шығаратын «Жастар» газетінің редакторы болды.

Еңбек жолын Орынборда (ол кездегі Қазақ КСР-інің астанасы) басынан бастап-ақ Сәдуақасұлы қажырлы еңбекке қарамастан қазақ тіліне аударуға көп уақыт бөлді, «Еңбекші қазақ», «Қызыл» газеттерінің редакторы болды. Қазақстан». аспектілерін қарастырады

Ағарту комиссариаты өміріне араласқан Смағұл Сәдуақасұлы ағартушылықпен, мәдениеттің әр саласымен тығыз байланыста болды.

Ересек халықтың сауатсыздығын жою білім берудегі басты мәселе ретінде белгіленді. Жаппай сауатсыздықты жоймайынша Қазақстанда ауқымды әлеуметтік-экономикалық және мәдени реформалар жүргізу мүмкін емес. диапазон.

Мәдени революцияның маңызды оқиғаларының бірі Кеңес Одағының жаппай ағарту ісі болды. Сауатсыздықты жою саяси маңызды мәселе болды, оны жүзеге асыру болашақ қоғамдық құрылыстың тағдырына байланысты болды.

Елімізде сауатсыздықтың үлесі 80 пайызды құраған кезде басқа күрделі мәселе болған жоқ, оны жүзеге асыру үшін елімізде үлкен мектептер мен оқу орындары салынып, ана тілінде ауызша, баспасөз жұмыстары жүргізілді.

Қазақ мектептерінің ғимараттарын салудың пайдалы болуы оның оқулықтармен, оқу құралдарымен кеңінен қамтылуымен тікелей байланысты болды. Сөйтіп, 1922 жылы Қазақ мемлекеттік баспасы құрылып, содан бастап жоспарлы оқулықтар шығарыла бастады, саяси және көркем әдебиеттер қазақ тілінде басылып, сапасы да барлық талапқа сай бола бермейді.

Сауатсыздықты жою мекемесінің тағы бір түрі сауатсыздар мектебі болды. Алайда бұл мекеме қажетті саласыз бюджетте өз орнын таба алмады. 1925-26 жылдары мұндай мектептердің саны 39 болды, ал олардың жағдайы губерниялардың жылдық есеп беруінде көрсетілмегендіктен олардың ішкі бағытын анықтау қажет болды, бұл олардың жұмысының нашар анықталғанын көрсетеді.

Сауатсыздықты жою мекемесінің үшінші түрі – мемлекеттен қаржыландырылатын оқу орындары. Олардың қызметі сауатсыздықты жою бағдарламалары мен әдістемесі саласындағы академиялық және практикалық мәселелерді шешуді қамтиды. Ағарту комиссариатының басты бас ауруы – қажетті қаржының жоқтығы – мектептерді қажетті білікті кадрлармен қамтамасыз ете алмау, бұл саладағы жұмыстың баяу жүруінің басты себебі.

Білікті әдіскерлер 36-50 сом жалақымен 3-разрядта жұмыс істегісі келмеді. Осылайша, мектептердің маңызы жойылды. Ең жақсысы, олар надандықтың көрнекті нүктелерімен қоршалған.

Әрине, біріншіден, қазынада қаржының жоқтығынан білім мен мәдениет саласына бөлінетін қаржыны қысқарту әдетке айналды, бұл әлемдік тәжірибеде көрініс тапты, әрине, оның шегі де бар. Бұл жағдай біз қарастырып отырған кезеңге тән болды және бұл жағдай надандықты жоюға қалай әсер еткенін айту мүмкін емес.

Оқу-ағарту комиссары Смағұл Сәдуақасұлының 1926 жылғы 29 ақпандағы баяндамасында да сауатсыздықты жоюға кедергі болған басқа да факторлар аталды;

1. Сауатсыздықты жою үшін арнайы кадрлардың болмауы, социалистік тәрбие мұғалімдері екі бағытта жұмыс істегендіктен, олар көбіне сауатсыздықты жоюға аса мән бермеді, үлкендерді оқытуды білмеді.
2. Инспекторлардың сауатсыздықпен күреспей, соңғысын бақыламауының себебі – халық ағарту ісі ретінде сауатсыздық инспекторларының жоқтығы.
3. Орталық және жергілікті грамматикалық аппараттың әлсіздігі, қызметкерлердің жиі ауысуы мен қоныс аударуы ұйымдастыруға кедергі келтірді.
4. Сауатсыздық аз, әсіресе ауылдық жерлерде.
5. Қазақ және жергілікті тілдердегі кітаптар мен оқулықтардың жетіспеуі.
6. Жергілікті биліктің сауатсыздықты жоюға, тіпті оған бөлінген қаржыға да салғырт қарауы (Ақтөбе және Сырдария аудандық атқару комитеттері!).
7. Материалдық ресурстардың жетіспеуі сауатсыздықтың таралуына тосқауыл болып қана қойған жоқ, сонымен қатар жұмысшылардың дамуын тежеді (арнайы курстар, конференциялар, съездер).
8. Марапаттау әрекеттерінің болмауы.

1926 жылдан бастап сауатсыздықпен күрес пункттерін дамыту, оларды қазақ тілі бағдарламаларымен және басқа оқулықтармен қамту, сауатсыз мектептерге арналған 12 мың дана таралыммен оқулықтар шығару, бұл мектептерді 2 жылға қамтамасыз ету.

Ол кезде қазақтар арасындағы сауатсыздықпен күресу үшін арифметикадан жеке типтік оқулықтар шығару дайындалып жатқан болатын.

Осылайша, ҰКП деректеріне талдау жасап, болашаққа үміт арту әлі де мүмкін емес сияқты. Сандар мұның бәрін көрсетті. Еліміздегі сауатсыздардың саны 1 миллион 654 мың 609 адамды құраса, әрбір сауатсыз адамға 15 сом қажет екенін ескерсек, жоспарлы сауатсыздық пункттерінің саны 1325-ті құрап, 54 мың адам

өтсе де 40 жыл уақыт керек еді. олар. надандықты толығымен жою²⁴. Сондықтан сауатсыздықпен күресуде жұмыс стилін өзгерту, ең бастысы қаржы көздерін табу қажет екені белгілі болды.

1917 Патшалық Ресей де бұл мәселені шешуге тырысты. Қазақтарды Ресей үкіметіне толық тәуелді етіп, қазақтар арасында орыс ықпалын күшейту үшін «1844 жылы Орынбор шекара комиссиясы жанынан 30 қазақ баласына арналған мектеп ашылды. Орыс-қазақ мектептерін салу қажеттілігі орыс молдалары тарапынан медреселер мен мектептерде таратқан мегометанизмге қарсы шара болды.

Молышев 1927 жылы 23 қаңтарда Қазақ халық компартиясы инспекторларының семинарында сөйлеген сөзінде: «Қазан революциясы қарсаңында қазақ халқының 98 пайызы! Медреселер мен мектептер сауатсыз болды ма?

1925 жылы 31 тамызда Орталық Атқару Комитеті мен РКФСР Орталық Комитеті міндетті білім беру туралы қаулы шығарды. Ол 1933-34 жж. жалпы қоғам үшін міндетті білім беруді аяқтады. Смағұл Сәдуақасұлының айтуынша, білім саласына қажетті қаржы төмендегідей көздерден түседі.

А) мемлекеттік бюджет;

В) жергілікті бюджет;

Арнайы қорлар (сауат ашу, мемлекеттік көмек және ерікті көмек және т.б.).

Бұл жылдары келісім-шарт бойынша қаржыландыру жүйесі жойылғанын айта кеткен жөн: «1925-26 ж. Келісімшарт бойынша 518 мектеп болды. 10 пайыз, ал 1927 жылы олар толығымен дерлік жойылды. Сауат ашу бойынша оқу ақысы да төмендетілді.

Қазақстанда мектепке дейінгі тәрбие болмаған. Олар 1920 жылдары ғана құрылды. Смағұл Сәдуақасұлы олардың санын көбейтуді талап ете бастады. Ол 1925-1926 жылдар аралығында елімізде 14 мектепке дейінгі мекеме (11 балалар үйі және 3 балабақша) болғанын, оларда 844 бала тәрбиеленсе, 1926-27 жылдар аралығында олардың саны 2440 бала бар 42 мекемеге жеткенін айтты. Ол бұл мектепке дейінгі білім берудегі алғашқы қадам екенін мойындады, өйткені мектепке дейінгі мекемелер елдегі сол жастағы балалардың 0,7 пайызын ғана қамтып отыр.

Енді Смағұл Сәдуақасұлы орта мектептерге (11 деңгейлі мектептер, 7 және 9 жылдық мектептер және 1926 жылы 1 қазанда коммунистік жастар мектептері) ден қойды.

Халық ағарту жолындағы кедергілерге ерекше назар аудару керек.

1. Қазақ қыстары мектеп болуға бейімделмеген.

2. 1926 жылы әр оқушыға жұмсалатын ақша 7 сом 7 тиын болды. Бірақ патша қазақ-орыс мектептерінде әр бала 17 сом 65 тиыннан оқытылады.

3. Негізгі пәндер бойынша оқулықтар болғанымен:

А) Оқулықтардың саны аз болды.

В) Жазбаша оқулықтар мемлекет тарапынан қаржы тапшылығынан басылмады.

С) Араб жазуы оқуға және басып шығаруға ең қиын болды.

Ауыл мектептерінің барлығы 4 жылдық болуы керек, бірақ көшпелі тұрмыс жағдайы бұл қағиданы жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді.

1) Мектептердің дұрыс қалыптасу нәтижелерінің себептерін талдай отырып, ҰКП, оның ішінде: қазақ халқының шашыраңқы орналасуы;

2) Мұғалімдердің дайындығы талапқа сай емес, жалпы 3-4 топтан тұратын мектепте 1 мұғалім жұмыс істейді;

- 3) оқулықтардың жетіспеушілігі;
- 4) халықтың мектепке тек сауатсыздықты жою мекемесі ретінде қарауы;
- 5) көшпелі өмірге байланысты оқу жылының қысқаруы.

Сондықтан жылжымалы мектеп құру қажеттілігі туындап отыр. С. Сәдуақасұлы Қазақстанда мектеп салуға бар күш-жігерін жұмсағанымен, статистикалық мәліметтер КСРО-да ауыл мен қалада мектеп ашудың кеңінен таралғанын, мектеп жасындағы балалардың 52 пайызы қамтылғанын көрсетеді. қалаларда 17,3 пайыз! Бұл ретте қазақ мектептерінен (10,9%) орыс мектептері (60,6%) басым болды.

Қазақстанда Смағұл Сәдуақасұлы публицистикалық үгіт-насихат пен әдебиетпен қатар партия мен мемлекеттік қызметтің саналы мүшесі. Ол көптеген әлеуметтік-экономикалық, әдеби және басқа да мәселелерді қозғады. Көпшілігі қазақ тілінде шығып тұратын бірқатар газет-журналдардың редакторы болды. Смағұл Сәдуақасұлы бас редактор ретінде қазақ халқының оқу-ағарту саласындағы ой-пікірлерін насихаттай білді. Ол мақалаларында қазақ жұртшылығына түсінікті терминдер мен сөздерді қолдануға тырысты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі.

1. Садуақасов С. О национальном театре. Кзыл-Орда. 1928. 17-28 беттер.
2. Жаманбаев К.Ж. Высшая школа в Казахстане. – А – А., 1972;
3. Қойшыбаев Б. Қайраткер Сәдуақасұлы.- Қазақ әдебиеті. 1988. 2 қыркүйек.
4. Бердібаев Р. Ғибратты ғұмыр кешкен Смағұл Сәдуақасұлы елінің адал перзенті еді.- Халық кеңесі,1993, 12 қазан.
5. Дәрімбетов Б. Ағып тускен бір жұлдыз.- Көкшетау, 1993, 24 маусым.
6. Қажыбаев Т. Смағұл сабақтары. – Көкшетау, 1993, 3 маусым.
7. Қозыбаев М. Ел қамын жеген екеу кім? – Арай, 1990, № 6.
8. Сансызбаев Н. Смағұл Сәдуақасұлы. – Қазақстан коммунисті, 1991, №4.

ӘОЖ №959

М.ТЫНЫШПАЕВ ТАРИХШЫ-ҒАЛЫМ

Нурбекова Динара Тойбаевна, М Тар-20-1
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақалада халқымыздың төл тарихын ғылыми негізде зерттеуге талпыныс жасаған Мұхамеджан Тынышбаевтың өзіндік орны қарастырылады.

Кілтті сөздер: Отан, ұлт, ұлттық идея, ұлт, тәуелсіздік, ұлттық тәрбие.

Abstract. The article discusses the role of Mukhamedzhan Tynyshbaev, who tried to study the history of our people on a scientific basis.

Key words: Motherland, nation, national idea, independence, national education.

Халқымыздың тарихын объективті, ғылыми негізде зерттеуге талпыныс жасаған 20-жылдардағы қазақ зиялыларының қатарында Мұхамеджан Тынышбаевтың өзіндік орны бар. Оның тарихымыздың күрделі, өте маңызды кезеңдеріне арналған бірнеше еңбектері, осы бағыттағы қазақ зерттеушілерінің

тұңғыш қадамы болатын. М.Тынышбаевтың бұл саладағы негізгі мақсаты, міндеті - оған тән туған еліне, Отанына деген сүйіспеншіліктен, ұлттық мақтаныш сезімнен, патриоттық ықыластан бастау алды. Оның тарихқа қатысты өзіндік концепциясы да осы көзқарастан туындады. М.Тынышбаев ұзақ жылғы ізденісімен (оның тарихқа қызығушылығы студент кезінен басталғанын еске түсірейік), көзбен көріп, көңілге түйгенінің нәтижесінде, біртұтас қазақ халқының тарихын шынайы жазуға ұмтылған, және өзі де сол ұлттан шыққан алғашқы зерттеушілердің бірі.

Қазақ халқының тарихын ғылыми негізде жазуға тырысқан бірлі-жарым ресейлік зерттеушілер (В.В.Вельяминов-Зернов, А.И.Левшин және академик В.В.Бартольд пен Н.А.Аристов) [1]. болмаса, негізінен бірін-бірі қайталаған, ғылымға еш жаңалық енгізбей есесіне отарлық мақсат мүддесіне қызмет етуші еңбектер басым болған кезеңде, М.Тынышбаевтың бұл батыл қадамы әрине, сәтті басталған іс болатын. Бірақ өкінішке орай, көп кешікпей-ақ қайраткер-ғалымның кеңестік жүйенің қуғын-сүргініне ұшырауы, тарих ғылымында таптық және партиялық принциптің берік орнығуы, бұл маңызды істі аяқсыз қалдырды. Кейін, әміршіл-әкімшіл жүйенің Ішкі істер Халық Комиссариаты М.Тынышбаевты "...кең байтақ кең далаға қоныстанған бұ-рынғы тәуелсіз өмірдің, өзге халықтарға тәуелсіз күн кешкен" халқының тарихын жазып, кітап етіп бастырып шығарған деген сарындағы айыптаулармен де кінәлады.

Кезінде еңбектері ғылыми ортаның әділ бағасына ие болып, өзін ірі ғалым ретінде де мойындата білген М.Тынышбаевтың, ұлттық тарих ғылымының дамуына қосқан өзіндік үлесі бар екендігіне бүгінде ешқандай дау жоқ. Оның белгілі бір халықтың тарихын жазу үшін, сол ұлттың тілін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын жетік меңгеру керек дегенді аңғартатын қатаң принципі, бүгінгі тарихшы-зерттеушілерге де қойылып отырған басты талаптардың бірі. М.Тынышбаевтың төл тарихымызды түсіне білгендіктен, қазақ халқы тарихының күрделі кезеңдерін жан-жақты талдауынан, халықтың өміріне әсер еткен ірі оқиғаларды түп қазық етіп алып қарастыруынан көрінеді. Оны бүгінгі күнге бәрі болмаса да, кейбірі аман-сау жеткен, еңбектерінің тақырыптары мәселен, "Қырғыз-қазақ руларының шежіресі", "Қырғыз-қазақтардың шығу тегі", "Қазақ" этнонимі туралы, "Алтын Орданың ақыры (күйреуі) және қазақ хандығының құрылу тарихы", "Қырғыз-қазақтар XVII және XVIII ғасырларда", "Ақтабан шұбырынды"[2].және т.б. аңғартады. Тарихымыздың көне дәуірі, орта ғасырлар кезеңі, жаңа дәуір ретінде жеке қарастырылатын күрделі проблемаларды кеңінен қамтып М.Тынышбаевтың бір өзінің зерттеуге талпынысы, оның өзіндік қалыптасқан тарихи көзқарасы барлығын және оның өзі, арнайы зерттеу объектісі боларлық тақырып екендігін меңзейді. Біздің бұл пікіріміз, ғалымның өз еңбектерін сан алуан жазба, заттай деректерді, орта ғасырлық авторлардың шығармаларын, өзіне дейінгі бүкіл тарихнаманы және халқымыздың бай ауыз әдебиетін (өлеңдер, аңыз-әңгімелер, ертегілер, лирикалық эпостық жырлар және т.б.), географиялық атауларды, әртүрлі тілдердегі тарихи түсініктерді талдап, салыстыра отырып, орынды пайдалана білгендігін ескергенде дәлелді бола түседі.

Әрине, бүгінгі күнгі тарих ғылымының, Қазақстан тарихының аталмыш кезеңдерін зерттеудегі биігінен, жоғары жетістіктері тұрғысынан қарағанда, М.Тынышбаевтың да кейбір пікірлері, тұжырымдары толықтыруларды қажет ететіні түсінікті. Өз заманының перзенті, және сондықтан да өз заманындағы тарих ғылымының даму деңгейіне сәйкес қалам тартқан ғалымның еңбектеріне, арнаған алғысөзінде, халқымыздың ұлтжанды зиялыларының бірі, кезінде өзі де халық жауы атанған К.Тоқтыбаев "қазақтар туралы еңбектерде қарастырылмаған, қағыс қалған

мәселелермен толықтыруға талпынысты және "қазақ тарихын" әрі қарай зерттеуге таптырмас материалдарды" осы М.Тынышбаев еңбектерінен көріп, мұны халқымыздың шынайы тарихын жазуға негіз деп білген еді [3]. Ия, аталмыш тарихшы еңбектерінің маңыздылығы да осында болса керек. М.Тынышбаевтың жоғарыда көрсетілген еңбектері негізінен, "Қырғыз-қазақ халықтарының тарихына материалдар" деп аталатын үлкен зерттеуінің тараулары болып табылады. Мұнда ол бірінші тарауды қазақ руларының шежіресіне арнайды. Бұл мәселе кеңестік жүйенің тұсында, ұзақ жылдар бойы ұлтшылдық пен рушылдықты туғызады деген желеумен тиым салынған тақырыптардың бірі болғандығы мәлім. Сондықтан да ұлттық шежіремізге қатысты бірлі-жарым зерттеулер шектеулі түрде жарық көргенін де білеміз /5,3/. Ал өркениетгі елдерде шежіре тарихтың бір тармағы ретінде қабылданып, баяғыда-ақ ғылыми жөн-жобасы мен жүйесі қалыптасқан мәселеге жатқызылады.

Шежіре-халықтың тарихын зерттеудің ең басты қайнар көзі екендігін М.Тынышбаев сол кезеңде-ақ түсіне білген еді. Қазақ тарихын зерттеушілер арасында, халықтың тайпалық құрамын зерттеген Н.А.Аристовтан басқаларының деректерден тек "қазақ" сөзін ғана іздестіріп, мұны түрлі кезеңдерде монғол-түркі тайпаларымен толығып отырған басты тайпа деп біржақты түсіндірулерін М.Тынышбаев орынды сынады. Мұнан әрі ол, үш жүз руларының әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, қалыптасқан қазақ руларының қайсысы "бұрынғы" қазақтардан туған ұрпақтар екенін зерттеп білудің қазақ халқының тарихи тағдырын түсінуге әкелетінін жазады. Рулар тарихын зерттеу туралы ғалымның бұл пікірі, қазақ халқының тарихын XV ғасырдан ғана бастаушыларға айтылған орынды сын деп қабылдауға болады.

М.Тынышбаевтың аталмыш тарауды жазуға пайдаланған деректері де ауқымдылығымен көзге түседі. Олардың арасында орта ғасырдағы Европа және Шығыс авторларының шығармалары, дәлірек айтсақ, Махмуд Қашқаридың "Диуани лұғат-ат түркі", Жүсіп Баласағұнның "Құтадғу білігі", Плато Карпинидың және Гильома де Рубруктың "Шығыс елдеріне саяхаты", Бабыр Захир ад-Дин Мұхаммедтің "Бабырнамасы", Мұхаммед Салихтың "Шейбани-намесі", Мұхаммед Хайдар Дулатидың "Тарихи Рашиди", Рашид-ад-Диннің "Жылнамалар жинағы. Монғолдар тарихы" және т.б., орыс жылнамалары, Әбілғазы Баһадүр ханның "Түрік шежіресі", Шәкәрім Құдайбердіұлының "Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі" бар. Сондай-ақ М.Тынышбаев орыс және шетел ғалымдарының зерттеулеріндегі мысалы, В.В.Бартольдтың "Жетісу тарихы" очеркіндегі, "Орта Азияға ғылыми сапар туралы есебіндегі", "Түркістанды суландыру тарихындағы", Н.М.Карамзиннің "Орыс мемлекетінің тарихындағы", В.С.Соловьевтің "Ресей тарихындағы" (6 том)", В.В.Вельяминов-Зерновтың "Қасым патшалығы мен оның билеушілері туралы зерттеуіндегі", В.Г.Ти-зенгаузеннің "Алтын Орда тарихына қатысты материалдарындағы", А.И.Левшиннің "Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларын баяндауындағы", Н.А.Аристовтың "Түркі тайпаларының этникалық құрамы туралысындағы", Г.Вамберидің "Бұхара тарихындағы (I том)", П.И.Рычковтың "Орынбор өлкесінің тарихындағы", И.Э. Фишердің "Сібір тарихындағы", Г.Говорттың "Шыңғысханындағы", А.А.Крафтың "Қырғыздар туралы заңдар жинағындағы" және т.б. деректерді сын көзбен пайдалана білген. Оның Ф.Щербинаның басқаруымен қазақ өлкесінің Семей мен Ақмола облыстарына 1896-1901 жылдар аралығында жасалған экспедиция нәтижесінде, жарық көрген "Қырғыздардың жер пайдаланулары туралы материалдар" атты еңбектің

мәліметтерін өзара салыстыра саралап, мұқият зерттеп, қолданғаны да байқалады. Қазақ ғалымы Ш.Уәлихановтың зерттеулері де, өзінің әріптесі қайраткер, дәрігер-ғалым Х.Досмұхамедовтың Кіші Жүз рулары туралы ел арасынан жинаған деректері де, ғалым еңбегінде орынды үйлесімділік тапқан. М.Тынышбаев сонымен бірге, ел ішіндегі үш жүз руларына қатысты аңыз-әңгімелерді жинаушы да болды. Сөйтіп ол, осы деректер негізінде үш орда қазақтарының рулық құрамын бір жүйеге келтіріп жазып шықты. М.Тынышбаев зерттеу барысында деректік негіздің әлсіздігі байқалған сәттерде, тайпа-руларға қатысты географиялық атауларды, филологиялық аргументтерді ұсынып, өзінше тарихи тұжырымға жол табады. Жоғарыда келтірілген зерттеушілердің көңілге қонымсыз пікір-тұжырымдарын толықтырып, әрбір ру тарихының күмәнді тұстарын анықтап, оны зерттеуді жетілдіруге ұмтылады. Мәселен ол, Ұлы Жүздің (ғалым мұны сандық мағынадағы "үлкен" сөзімен шатастырмауды ескертеді) басты руы үйсін тайпасын осылайша зерттеген болатын. Мұнда автор үйсін тайпасы туралы деректерді б.э. VI ғасырымен шектеген академик В.В.Бартольд пікірімен келіспейді [4]. Ол, Бартольдтың өз еңбектерінің ішіндегі үйсін тайпасы туралы кейінгі ғасырлардағы жанама мәліметтерге зор мән бере қарайды. Мысалы, академик еңбегінде /3,63/ айтылған VII ғасыр басында Батыс түрік империясының Шу өзені бойын жайлаған халықтарды 2-топқа: батысқа қарай "дулу", шығысқа қарай "нушибилер" болып бөлінгеніне назар аудара келе, М.Тынышбаев осы "дулулар" қазіргі үйсіндердің ең саны көп, ең күшті руларының бірі дулаттардың арғы ата-бабалары деген пікірді айтады. Бұл пікіріне дәлел ретінде М.Тынышбаев, біріншіден, қазақтардың өз түсінігінше, дулаттар үйсіннің ең негізгі руларының бірі болып саналатындығын, екіншіден, дулаттардың бұдан екі ғасыр бұрын үйсіндер жайлаған өңірді мекендегенін айтады. Зерттеуші үйсіндер туралы келесі мәліметті XIII ғасыр дерегінен, "Монғолдар тарихын" жазған Иран тарихшысы Рашид-ад-Диннің аталған шығармасынан алады.

Оның қызықты ойлары Орта Жүздің басты рулары туралы зерттеулерінен де кездеседі. Мұны оның керейлер туралы зерттеуінен де айқын аңғаруға болар еді. Ғалым қазақ халқының қалыптасуында өзіндік орны бар керей тайпасының да шығу тегін, көне замандарға, ғұндар дәуіріне жатқызады. Ол мұндай болжамға лингвистикалық, антропологиялық мәліметтерді, жер-су атауларын және зерттеушілердің аталған мәселеге байланысты көзқарастарын сын елегінен өткізе отырып келеді. Халқымыздың ауыз әдебиеті үлгілерін жинаумен де бір кісідей айналысқан ғалымның, оларды зерттеу жұмысында тиімді пайдалана білетіндігіне, осы керейлер тарихына арналған жұмысы дәлел бола алады. Ол керейлер туралы өзіне дейінгі тарихи әдебиеттердегі материалдарды да тізіп көрсетеді.

Нағыз зерттеушіге тән логикалық ойлау қабілеті, сабақтастыра байланыстыра зерттеуге көңіл қоятындығы, жан-жақты білімділігі арқасында М.Тынышбаев керейлер тарихы туралы да еңбек қалдырған еді.

Ғалымның зерттеу жұмысына деген ұқыптылық, тиянақтылығын оның еңбегінің қосымшасындағы мәліметтерден аңғара аламыз. Мұнда ол басқа туыстас халықтар және қазақ халқы құрамында кездесетін басты қазақ рулары жайында құнды материалдар береді. Бұл материалдардан, мәселен, үйсіндердің-қарақырғыздарда, өзбектерде, қарақалпақтарда, түрікмендерде, Қырымда, Қашқарияда, Шығыс Ауғанстанда, қаңлылардың-қарақырғыздарда, қарақалпақтарда (Ирандағы), (Кіші Азиядағы), жалайырлардың - Алтайда, Қырымда, Кавказда, сондай-ақ Қазан татарлары және түрікмендер арасында, алшындардың - қарақырғыз, қарақалпақ, түрікмен, ноғай, өзбек, башқұрт, Қазан татарлары құрамында, Қырымда,

Кавказда, Ауғанстанда және т.б. жерлерде кездесетіндігін білсек, мынадай туыстас халықтарда қазақ руларының: қарақырғыздарда - найманның, қоңыраттың, қыпшақтың, алшынның, қаракесектің (Кіші Жүз), арғынның, қаңлының, таманың, алашаның, қарақалпақтарда - үйсіннің, балғалының (жалайырлар), қаңлының, қарамойынның (қыпшақ), ашамайлының (керей) бағаналының, терістамғалының, қаракерейдің және садырдың (төртеуі де наймандар), байбақтының, адайдың, беріштің, таздың (соңғы төртеуі алшындар), өзбектерде - үйсіннің, қаңлының, жалайырдың (өз руларымен), сіргелінің, ошақтының, қыпшақтың, найманның, қоңыраттың, ашамайлының және шереушінің (керейлер), сол сияқты алшын ішіндегі рулардың барлығының дерлік, түрікмендерде – үйсіннің, керейдің, арғынның, қыпшақтың және алшынның кездесетінін байпап едік. М.Тынышбаев осылайша тарихымызға аса құнды деректерді - барлық руларды да, халықтарды да толықтай зерттеп көрсетіп, сонымен бірге, бүкіл рулардың (Ұлы Жүз, Орта Жүз, Кіші Жүз) таңбалары мен ұрандарын егжей-тегжейлі зерттеп, олардың суреттерін нақты салып қалдырған болатын [5].

М.Тынышбаевтың мұндай құнды деректерінің бүгінде қолға алынып елеулі көңіл бөлініп жатқан ұлттық шежіремізді зерттеуде алар орындарының зор болары сөзсіз. М.Тынышбаевтың зерттеулері өзінің жүйелілігімен де назар аудартады. Мұны оның халқымыздың атауына айналған "қазақ" сөзінің шығу төркінін анықтауға, оның мән-мағынасын түсіндіруге тырысқан талабынан да байқаймыз. Бүгінгі күнге дейін, екі ғасырға жуық уақыт зерттеушілер назарынан түспей келе жатқан осы "қазақ" сөзін де М.Тынышбаев жан-жақты зерттейді. Ол осы сөзге қатысты барлық деректерге, зерттеушілер пікірлеріне тоқталып, өзінің тұжырымын жасайды.

Еліміздің тәуелсіздік алуына байланысты жалпы, тарихымызға, оның ішінде халқымыздың атауын білуге деген ықыластың күшейіп отырғаны белгілі. Сондықтан М.Тынышбаевтың бұл мәселеге байланысты зерттеуіне де тоқталудың артықтығы болмас. Пайдаланылған деректерінің молдығымен, алуан түрлілігімен, олардың сол кезде ғылыми айналыста алғаш рет қолданылуымен де ерекшеленетін осы зерттеушілік жұмыс, біздің бұл мәселеге қатысты білімімізді молайтуға едәуір болса да септігін тигізе алады.

М.Тынышбаев ең алдымен, қазақ халқының шығу тегін "қазақ" атауының түп-төркінінен ғана іздеушілерді сынап, мұның тек мәселені зерттеуді шатастыра түсуге аппаратынын айтады. Мәселен, "Дала Ережесіне" жазған алғы сөзіндегі А.А.Крафтың қазақ халқының шығу тегі, Қалша-Қадыр деген батырды өлімнен құтқарған пері қызы "қаз-ақ", "ақ-қаз-дан" тарапты деген пікірін сынаған М.Тынышбаев, мұндай филологиялық түсіндіруге сену, автордың түркі тілі ерекшелігін білмегендігінен, яғни бұл тілде сын есімнің зат есім алдында тұратындығын аңғармағандығынан көреді. Орыс тіліндегі "белая гусыня" сөзінің қазақшасы "қазақ" емес, "аққаз" болып шығатындығын, сондықтан "қазақ" этнонимін түсіндірудің бұл жолы дұрыс еместігін атап көрсетеді.

М.Тынышбаев сондай-ақ осы атауға байланысты қисынсыз аңыздарды да сынайды. Осындай аңыздың бірі, бұрын еш жерде жазылмаған және қазақтардың өзіне де ұнайтын, халықтың мұсылман дініне байланысты осындай атауды иеленуі туралы болып келеді. Діни сенім үшін күресушілердің ұрпақтарының "ғазиз-хак" немесе қысқартып айтқанда "газак", не "казак" болып айтылатындығы туралы сюжетке негізделген бұл аңызда, олардың, қазақтардың арғы ата-бабасы екендігі, оны мұсылман деректері де растайтындығы айтылатын [6].

Сонымен, М.Тынышбаев отандық тарих ғылымында өзіндік орны бар үлкен тарихшы - ғалым. Оның зерттеулерінің көлемділігі, оларда келтірілген тарихи фактілердің саналуандығы, көп түрлілігі, өзіне дейінгі зерттеушілердің еңбектерін де тиімді пайдаланып, оларды әрі қарай толықтыра түсуі, осы негізде дәлелді, түйінді - қорытындылар жасай білуі бұл пікірімізді растай түседі.

М.Тынышбаевтың төл тарихымызды зерттеудегі методологиясының бүгінгі күн сынына да шыдағанын көріп отырмыз. Мұның басты себебі - оның өз еңбектерін таптық-партиялық көзбен емес, ұлттық көзбен қарап жазуында болса керек. Большевиктік партия көсемдерінің, осы партия органдарының қаулы-қарарларының бірде-бірін өзінің еңбегіне тиек етпей, мәселеге идеологиялық ықпалдан тыс, тарихи шындық пен объективтік тұрғыдан келуге тырысқан зерттеушінің әрекеті, кейбір ұшқары пікірлеріне, және дәлелдердің жетіспеуіне байланысты (тілдік-географиялық тұрғыдан салыстырулары), әлі де олқы түсіп жатқан тұстарына қарамастан, толық қолдауға лайық.

Мамандығы инженер бола тұра, туған халқының қиын да күрделі тағдыры жөнінде құнды еңбектер жазып қалдырған қайраткер-ғалымның, өз ұлтына деген сүйіспеншілігін, еңбектерді оқығанда тағы да байқайсыз. М.Тынышбаевтың халықтың азаттығы үшін күресуді өзіне жас кезінен мақсат етіп қоюды да, қоғамдық ғылымдарға ерекше ықылас танытуына алып келді. Өйткені, тарихи тағдыры өзгеше қазақ тәрізді елдің ұрпағы болып, және ең қасиетті мұрат-тәуелсіздік жолындағы күреске бел буып шығу үшін, бір ғана тілек, күш-жігер жетіспейтіндігі түсінікті. Сонымен М.Тынышбаев тек зерттеуші-ғалым, немесе тек саясатшы-қайраткер болып қойған жоқ. Ол үшін бұл екі ұғым, бір мақсаттың аясында-туған елге қызмет ету арнасында туындады. Тіптен, оның Кеңес үкіметі жылдарындағы саясаттан аулақ, инженерлік еңбегі де осы мақсатты жүзеге асырудың бір талпынысы болатын. Мұның бәрі Мұхамеджан Тынышбаевтың тарихи көзқарасын жан-жақты толықтай талдап, оған тиісті бағасын берер кезде, ескеруді аса қажет ететін мәселе болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Вельяминов-Зернов В.В. Исследования о Касимовских царях царевичах.- СПб.-1864.-Ч.ІІ.-498 б.
2. Левшин А.И. Описание киргиз казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей/под общей редакцией акад. М.К.Козыбаева. -Алматы: Санат, 1996.-656 б.
3. Бартольд В.Е. Очерк истории Семиречья.-Фрунзе: Киргиз. ГосИздат, 1943.-104 б., К истории орошения Туркестана.-СПб, -1914.-174 б.; Отчет о поездке в Среднюю Азшо с научной целью. 1893-1894 гг. -СПб.-1897,-151 б.;Аристов Н.А, Заметки об этническом составе тюркских племер и народностей и сведения об их численности. -СПб: Тип С.И.Худекова, 1897.-489 б.
4. Жұртбаев Т. Талқы. -Алматы: Қазақстан, 1997.-368 б. /284/.
5. Тынышпаев М. История казахского народа. Т,-1924.- 200.
6. Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. -Алма-Ата: Казучпедгиз, 1959.-452 б.
7. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX -XX в.).- Алма-Ата: Наука, 1968.-256 б.
8. Бейсенбайұлы Ж. Қазақ шежіресі. -Алматы: Атамұра-Қазақ стан, 1994.-157 б.

ЭКОНОМИКА

УДК 338.242

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Тажобаева Ж.С.

Международный Таразский инновационный институт

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік субъектілерінің қызметін басқару жүйесін ақпараттық қамтамасыз ету мәселелері қарастырылған. Кәсіпкерлік субъектілерін жіктеуге және есептілікті ішкі және сыртқы пайдаланушылардың ақпараттық қажеттіліктерін анықтауға, жеке кәсіпкерлер мен шағын бизнес субъектілері қалыптастыратын есептердің құрамын оңтайландыруға ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер. Басқару, кәсіпкерлік, ақпарат, қаржылық есеп беру,

Annotation. The article deals with the issues of information support of the system for managing the activities of business entities in the Republic of Kazakhstan. Particular attention is paid to the classification of business entities and identifying the information needs of internal and external users of reporting, optimizing the composition of reports generated by individual entrepreneurs and small businesses.

Keywords. Management, entrepreneurship, information, financial reporting,

Усиливается социальная ориентация новых технологий, глобальный характер создания и использования знаний, технологий, продуктов и услуг. В настоящее время отчетливо сформировалось представление, что будущее процветание общества определяется центральной ролью нововведений, повышающих производительность труда, вложенного капитала и управлением предпринимательства.

В совокупности, используемые классификационные признаки выявляют степень информационного наполнения формируемой субъектами предпринимательства (СП) отчетности (табл.1). Данные таблицы 1 свидетельствуют о частичной, а, в случае индивидуальных предпринимателей, полной потере информативности бухгалтерской отчетности для целей анализа и управления. Налоговый учет, обязанность ведения которого существует для всех субъектов малого бизнеса, не способен обеспечить пользователей налоговой отчетности необходимой информацией об имеющихся ресурсах и результатах деятельности из-за узкой направленности на фискальные цели. Указанный недостаток присущ также и статистической отчетности. Приведенные данные свидетельствуют о необходимости одновременного использования бухгалтерской, налоговой и статистической отчетности для целей анализа и управления.

При отсутствии у СП обязанности представления отчета о движении денежных средств, а также в условиях признания доходов и расходов кассовым методом, отчет о прибылях и убытках не способен раскрыть информацию о действительных суммах доходов и расходов. Отчет о результатах деятельности содержит информацию о доходах, расходах и прибыли не только начисленных в отчетном периоде, но и действительно полученных, а также принятых для целей налогообложения[1]. В отчет включены показатели численности работников, заработной платы, динамика которых должна учитываться при анализе финансового состояния субъектов малого бизнеса, так как движение работников при небольшой численности всего персонала влечет ухудшение показателей деятельности организации. Данные отчета применяются для оценки целесообразности выбранного режима налогообложения, эффективности использования трудовых ресурсов, эффективности основного и прочих видов деятельности, структуры доходов и расходов и др. Кроме того, отчет частично содержит информацию о потоках денежных средств субъекта малого бизнеса, что соответствует современным тенденциям развития отчетности в международной практике.

Таблица 1 – Информационное обеспечение управления деятельностью субъектов предпринимательства

СП, режим	Показатели		
	Бухгалтерской отчетности	Налоговой отчетности	Статистической отчетности
ОУПН	1. Имущество и обязательства 2. Доходы, расходы и прибыль (убыток) 3. Изменение собственного капитала 4 Движение денежных средств	1. Доходы и расходы для налогообложения прибыли	1.Средняя численность работников; 2.Начисленный фонд заработной платы; 3.Выплаты социального характера; 4. Объем отгруженных товаров собственного производства и товаров для перепродажи, работ, услуг в фактических отпускных ценах (без НДС, акцизов и аналогичных платежей).
ОУПН		1. Физические показатели и коэффициенты	
ОУПН		1. Доходы и расходы для расчета ОУПН	
ОУПН	---	1. Доходы и расходы для обложения единым налогом при ОУПН	
ОУПН,УД ОУПН	---	1. Доходы и расходы для исчисления ОУПН	1. Объем выручки от продажи товаров. 2. Среднегодовая численность работников; 3.Виды деятельности.
Примечание – составлено автором			

На основе проведенной классификации субъектов предпринимательства выявлены информационные потребности внутренних и внешних пользователей отчетности, в связи, с чем оптимизирован состав формируемой индивидуальными предпринимателями и малыми предприятиями отчетности (таблица 2). Как показывает практика, предприниматели первой группы, уплачивающие ЕНВД по одному виду деятельности и не использующие наемную рабочую силу, не

испытывают потребности в информации бухгалтерского отчетности. Деятельность предпринимателей второй группы характеризуется наличием значительного объема первичной документации, перераспределением ответственности, что отражается во внутренней управленческой отчетности.[2]. Данной группе субъектов малого бизнеса рекомендовано формировать отчетность в составе бухгалтерского баланса и отчета о результатах деятельности. Предприниматели третьей группы аналогичны малым предприятиям четвертой группы по сложности технологического процесса и организационной структуре.[3]. Указанным субъектам малого бизнеса необходимо ведение бухгалтерского учета и формирование отчетности в составе бухгалтерского баланса, отчета о результатах деятельности и отчета о движении денежных средств.

Таблица 2 – Предлагаемый состав отчетности субъектов предпринимательства

Группы субъектов малого бизнеса			
(1)	(2)	(3)	(4)
Форма ведения предпринимательской деятельности			
Индивидуальный предприниматель			Юридическое лицо
Режим налогообложения			
СНР	ОУПН, СНР, СНРП, УД	ОУПН, СНР, СНРП, УД	ОУПН, СПР
Привлечение наемной рабочей силы			
нет	нет или небольшое число работников временно	Да	
Первичная документация			
нет	Требуется для подтверждения доходов и расходов при:		
	ОУПН, СНР, СНРП, УД	ОУПН, СНР, СНРП, УД	ОУПН, СПР
Перераспределение ответственности			
нет	да, в случае привлечения работников	да	
Сложность технологического процесса, виды деятельности			
простой	простой	сложный, либо несколько видов деятельности	
Рекомендуемый состав отчетности и периодичность формирования			
нет	1. Бухгалтерский баланс 2. Отчет о результатах деятельности	1. Бухгалтерский баланс 2. Отчет о результатах деятельности 3. Отчет о движении денежных средств	
Примечание – составлено автором			

Предложенный состав отчетности определен содержанием отдельных ее форм и позволяет реализовать информационно-аналитическую функцию отчетности.[4].

В основе отчетности – бухгалтерский баланс, как наиболее полная в отношении охвата разнородного имущества и его источников форма. Отчет о результатах деятельности содержит данные отчета о прибылях и убытках, расширяя информационную составляющую последнего путем включения значимых для понимания деятельности субъектов предпринимательства показателей. Отчет о движении денежных средств, отражая денежные потоки в разрезе видов деятельности, является одной из основных форм отчетности согласно МСФО и представляет информационную ценность: для менеджеров и инвесторов при

прогнозировании денежных средств, для кредитных организаций при оценке кредитоспособности заемщика.[5].

Исследование показывает, что одной из важнейших проблем, связанных с МСФО, по-прежнему является отсутствие достаточного количества квалифицированных кадров. Высокая и постоянно увеличивающаяся сложность МСФО и большой объем стандартов делают задачу практического применения более сложной, особенно для развивающихся стран[5].

Список использованной литературы

1. Аверченков, В.И. Инновационный менеджмент: учебное пособие / В.И. Аверченков, Е.Е. Ваинмаер. - М.: Флинта, 2008. - 275 с.
2. Валигурский, Д.И. Организация предпринимательской деятельности: Учебник / Д.И. Валигурский. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2010. - 520 с.
3. Предпринимательская деятельность: учебник / Под ред. Э.А. Арустамова. -М.: КНОРУС, 2011. - 208 с.
4. Яковлев, Г.А. Организация предпринимательской деятельности: Учебное пособие / Г.А. Яковлев. - 2-е изд. - М.: ИНФРА-М, 2010. - 313 с.
5. Markowitz, H. Mean-Variance Analysis in Portfolio Choice and Capital Markets / H. Markowitz. - New York: Basil Blakwell, 1987. - 275 p.

УДК 330.3

ВЛИЯНИЕ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ РАЗВИВАЮЩЕЙСЯ СТРАНЫ: НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА

Жайшылық Нұрдана Палыбековна
магистр экономических наук

Аннотация: Бұл мақалада тікелей шетелдік инвестициялар (ТШИ) ағындары, валюта бағамы және дамушы елдің экономикалық өсімі арасындағы байланыс және олардың елдің негізгі экономикалық қызметіне әсері зерттеледі. Бұл мақалада макроэкономикалық айнымалылар жалпы ішкі өнім, тіркелген инвестиция, жұмыспен қамту деңгейі, бөлшек сауда айналымы, өнеркәсіптік өндіріс, ТШИ ағыны және доллар бағамы сияқты бақылау айнымалысы ретінде қарастырылады. Соңында, бұл құжат Қазақстандағы саясаткерлерге ТШИ-нің стратегиялық мақсаттарын оның экономикаға тигізетін пайдасын барынша арттыру үшін қарастыруды ұсынады.

Кілт сөздер: тікелей шетелдік инвестициялар, экономикалық өсу, бәсекеге қабілеттілік, ЖІӨ

Abstract: This article explores the relationship between foreign direct investment (FDI) inflows, the exchange rate, and the economic growth of a developing country, and their impact on a country's core economic activity. This article considers macroeconomic variables as a control variable, such as gross domestic product, fixed investment, employment rate, retail trade turnover, industrial production, FDI inflows, and the dollar

exchange rate. Finally, this paper proposes that policymakers in Kazakhstan consider the strategic objectives of FDI in order to maximize its benefits to the economy.

Key words: foreign direct investment, economic growth, competitiveness, GDP

Портер (1990a) предложил “алмазную” модель национальной конкурентоспособности и применил этот метод для рассмотрения широкого спектра причин, по которым некоторые страны могут получить конкурентные преимущества на международных рынках. Он представил четыре фактора, которые определяют создание конкурентных преимуществ страны: условия факторов производства, условия спроса, соответствующие и поддерживающие отрасли, а также стратегия и структура фирмы. Далее Портер рассказал о четырех стадиях конкурентного развития: стадиях, основанных на факторах, инвестициях, инновациях и богатстве. Следовательно, страны проходят через эти четыре этапа в создании конкурентных преимуществ нации и в повышении экономического процветания. Однако эта модель подверглась критике из-за неприменимости модели к малым и развивающимся странам, а также из-за того, что в ней не учитывается роль многонациональных предприятий (МНП) и прямых иностранных инвестиций (ПИИ). Профессор Портер признал тот факт, что, по крайней мере, для развивающихся стран, МНП, принадлежащие иностранцам, могут способствовать созданию промышленных кластеров и, таким образом, способствовать модернизации национальной алмазной отрасли.[1]

Тем не менее, понятие национальной конкурентоспособности является спорным (см. Thompson, 2004). Портер (1990a, 1990b) утверждал, что национальная конкурентоспособность страны может зависеть не от экономики в целом, а от конкретных отраслей. Такое понимание подчеркивает отчетливые сильные стороны отдельных отраслей в ведущих промышленно развитых странах и соответствующее им расположение национальных кластеров в этих отраслях. Эти модели отраслевой специализации хорошо иллюстрируются бизнес-профилями Соединенных Штатов, Японии и Германии. Соединенные Штаты, по-видимому, сильны, прежде всего, в высокотехнологичных отраслях, особенно в информационных технологиях, науках о жизни, а также в ряде отраслей услуг, таких как управленческий консалтинг, финансовые услуги и кинематография. Япония особенно сильна в проектировании и производстве сложной сборки бытовой электроники, фотоаппаратов, копировальных аппаратов, станков и автомобилей. Конкурентные преимущества Германии во многом схожи с конкурентными преимуществами Японии, хотя они особенно сильны в области проектирования, производства и дистрибуции различных отраслей промышленности, таких как машиностроение, автомобили и химикаты[2].

Краткий обзор вышеуказанных отраслевых конкурентных преимуществ подчеркивает важность концепции национальной конкурентоспособности, однако можно рассматривать эту концепцию национальной конкурентоспособности как указание на то, что эффективность фирм может быть связана с национальными условиями, в которых эти фирмы работают (см. Caspar, 2000; Naake, 2002).[3] Успешное развитие основных отраслей промышленности может быть достигнуто с помощью национальной политики, направленной на достижение устойчивого роста национальной производительности и повышение конкурентоспособности национальных отраслей промышленности (см. Hohenthal, Johanson, & Johanson, 2003)[4]. Несмотря на высокий уровень интереса к роли ведущих отраслей в повышении национальной конкурентоспособности, все еще не очень ясно, какие

основные отрасли могут помочь в привлечении национальных экономик на глобальный рынок. Имея это в виду, Казахстан привлек внимание всего мира с необычайной скоростью, особенно с точки зрения его развития в ведущих отраслях промышленности за последнее десятилетие. Однако большая часть экономического роста Казахстана была обеспечена его природными ресурсами - нефтегазовой промышленностью и горнодобывающим сектором. Действительно, нефтегазовый сектор в настоящее время является крупнейшей экспортной категорией Казахстана и жизненно важной силой экономического роста страны. Тем не менее, остается спорным вопрос о том, может ли только нефтегазовая промышленность обеспечить долгосрочное экономическое развитие этой экономики. Следовательно, из-за роста заработной платы, нехватки профессиональной и квалифицированной рабочей силы, проблем с освоением достаточного количества новых месторождений, давления со стороны охраны окружающей среды и недостаточной инфраструктуры Казахстан в настоящее время сталкивается с новыми вызовами. На этом фоне способность развивать дополнительные отрасли промышленности может стать ключевым фактором в обеспечении долгосрочного экономического роста Казахстана. В данной статье рассматривается роль ПИИ в достижении экономического роста и национальной конкурентоспособности Казахстана. Соответственно, двумя целями данного исследования являются: (1) Изучение взаимосвязи между притоком ПИИ и экономическим ростом Казахстана; (2) Обсуждение роли ПИИ в усилении экономического роста Казахстана.

Одной из основных целей данного документа является исследование взаимосвязи между притоком ПИИ и экономическим ростом Казахстана. Рост ВВП должен быть связан с такими видами экономической деятельности, как приток ПИИ, инвестиции в основной капитал, оборот розничной торговли, промышленное производство, обменный курс и другие. После всестороннего анализа вторичных данных исследователи первоначально выбрали семь переменных (индикаторов): рост внутреннего производства, приток ПИИ, инвестиции в основной капитал, занятость, оборот розничной торговли, промышленное производство и обменный курс. В связи с этим авторы первоначально используют подтверждающий подход для определения взаимосвязей между независимыми переменными и зависимой переменной в регрессионной модели. Методы множественной регрессии, применяемые для проверки линейной комбинации при объяснении зависимой переменной - роста валового внутреннего продукта. Пять предикторов, таких как приток ПИИ, инвестиции в основной капитал, занятость, оборот розничной торговли и промышленное производство, должны определять рост внутреннего производства (как показатель экономического роста). Кроме того, обменный курс должен играть определенную роль в отношениях. Это приводит к следующим гипотезам.

H1: Существует взаимосвязь между притоком ПИИ и экономическим ростом Казахстана.

H2: Существует взаимосвязь между инвестициями в основной капитал и экономическим ростом Казахстана.

H3: Существует взаимосвязь между коэффициентом занятости и экономическим ростом Казахстана.

H4: Существует взаимосвязь между оборотом розничной торговли и экономическим ростом Казахстана.

H5: Существует взаимосвязь между промышленным производством и экономическим ростом Казахстана.

Исходными данными в модели были данные десятилетних временных рядов за период с 1997 по 2006 год (источник: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2008 год). Рассматриваются возможные преобразования данных для устранения нарушений различных допущений модели, таких как нормальность формы распределения, линейность и взаимосвязи между независимыми переменными. Размер выборки оказывает прямое влияние на уместность, а также на статистическую мощность множественного регрессионного анализа. Поэтому авторы разработали выборочные данные по 40 случаям из данных десятилетних временных рядов. В этих приложениях применяется уровень значимости 0,05 с одним хвостом в качестве критерия в тесте статистической значимости[5].

После нескольких циклов регрессии эмпирически была протестирована модель множественной регрессии, включающая пять независимых переменных: приток ПИИ (X1), инвестиции в основной капитал (X2), коэффициент занятости (X3), оборот розничной торговли (X4); промышленное производство (X5) и валовой внутренний продукт (Y). Частичные t-значения были рассчитаны и применены для проверки статистической значимости независимых переменных в регрессионной модели (см. таблицу 1).

Таблица 1

Результаты регрессионного анализа

Метод оценки	Метод наименьших квадратов (МНК)		взвешенным МНК	
	Нестандартизированные коэффициенты (S. E.)	t-значения	Нестандартизированные коэффициенты (S. E.)	t-значения
(Постоянный)	-254627.761	-0.513	-250889.663	-0.476
X1: Приток ПИИ	30.405 (43.523)	0.699	27.304 (43.523)	0.617
X2: инвестиции в основной капитал	1.373 (0.516)	2.660**	1.212(0.516)	2.248**
X3: занятость	78.617 (141.250)	0.557	68.144 (141.250)	0.425
X4: оборот розничной торговли	2184.994 (950.684)	2.298**	2195.406 (950.684)	2.137**
X5: промышленное производство	1072.280 (158.152)	6.780***	1055.302 (158.152)	6.452***

Регрессионная модель : $Y = \alpha + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_4 + \beta_5 X_5$

Y: валовой внутренний продукт, млн. тенге

Взвешенная регрессия наименьших квадратов - взвешенная по обменному курсу (тенге за 1 доллар США)

* p<0,1, ** p<0,05, *** p<0,01, коэффициенты статистически значимы при 95% доверительном уровне.

R-квадрат=0,994, Скорректированный R-квадрат=0,993, статистика Дурбина-Уотсона=1,841

F-значение=1139,702 при значимости 0,000

R-квадрат, равный 0,994, предполагает, что 99 процентов общего изменения величины “валового внутреннего продукта” можно объяснить изменениями независимых переменных. Скорректированный R-квадрат (0,993) учитывает размер выборки и количество независимых переменных, включенных в уравнение регрессии. Значение F, равное 1139,702, является значительным при доверительном уровне 95%. Нулевая гипотеза H1: нет корреляции между притоком ПИИ и экономическим ростом Казахстана, не может быть отвергнута (t-значение = 0,699). Это означает, что приток ПИИ не оказывает прямого влияния на экономический рост Казахстана. Это подтверждает аргумент о том, что ПИИ, ориентированные на поиск природных ресурсов, могут не оказывать прямого влияния на ускорение экономического роста развивающейся страны. Нулевая гипотеза H2: нет корреляции между инвестициями в основной капитал и экономическим ростом Казахстана, была отклонена (t-значение = 2,660). Этот результат подтверждает тот факт, что инвестиции в основной капитал действительно оказывают прямое влияние на ускорение экономического роста развивающейся страны.

Нулевая гипотеза H3: нет корреляции между коэффициентом занятости и экономическим ростом Казахстана, не может быть отвергнута (t-значение = 0,557). Это означает, что сам показатель занятости действительно отразился на показателе экономического роста. Нулевая гипотеза H4: нет корреляции между оборотом розничной торговли и экономическим ростом Казахстана, была отклонена (t-значение = 2,298). Этот результат подтверждает тот факт, что оборот розничной торговли действительно оказывает прямое влияние на ускорение экономического роста развивающейся страны. Нулевая гипотеза H5: нет корреляции между промышленным производством и экономическим ростом Казахстана, была отклонена (t-значение = 6,780). Этот результат подтверждает тот факт, что промышленное производство действительно оказывает прямое влияние на ускорение экономического роста развивающейся страны. Хотя мы применили взвешенную регрессию наименьших квадратов (взвешенную по курсу доллара) для исследования влияния обменного курса на экономическую деятельность Казахстана, результаты показывают то же самое, что и обычные наименьшие квадраты. Это означает, что обменный курс не оказал существенного влияния на экономическую деятельность Казахстана в течение рассматриваемого периода. Эти показатели указывают на то, что независимые переменные в регрессионной модели очень полезны для прогнозирования колебаний ВВП от года к году. С учетом вышеизложенных результатов в настоящем документе делается вывод о том, что ПИИ МНП не влияют на рост ВВП Казахстана. Отмечается, что экономические ресурсы, контролируемые МНП, и их инвестиции делают их инвестиционные решения весьма значимыми для экономического роста малых и/или развивающихся стран. Символом этого является тот факт, что развивающиеся страны активно конкурируют за привлечение прямых инвестиций МНП, создавая консультативные советы по ПИИ и различные инструменты политики. ПИИ в Казахстан оказали минимальное влияние на достижение экономического роста и конкурентных преимуществ экономики [6].

В этом документе утверждается, что правительство должно принимать и осуществлять только ту промышленную политику, которая может внести важный вклад в быстрое достижение страной международной конкурентоспособности.

Поскольку мировая практика, как правило, показывает, что привлечение иностранных инвестиций положительно влияет на экономику страны, иностранные инвестиции можно рассматривать как один из основных факторов, поддерживающих ускоренный экономический рост. В частности, в развивающихся странах, таких как Китай и Индия, они рассматривают привлечение иностранного капитала как необходимое средство для своего экономического роста. На фоне развивающихся государств бывшего Советского Союза успехи Казахстана в привлечении внутренних инвестиций за последние десять лет были чрезвычайно впечатляющими, особенно с учетом того, что Казахстан в настоящее время признан ведущей страной среди стран СНГ по объему привлечения прямых иностранных инвестиций на душу населения. Например, ЕС и США признали Казахстан страной с рыночной экономикой в 2001 и 2002 годах соответственно.

В годовом отчете Всемирного банка (2005) Казахстан находится на пятом месте в индексе защиты инвесторов наряду с Данией, Новой Зеландией, Швейцарией, Сингапуром и является лучшим среди бывших государств СНГ. Из этой презентации теперь должно быть ясно, что в настоящее время инвестиционный потенциал страны в значительной степени основан на полезных ископаемых и сырье. Следовательно, их эксплуатация создает более половины валового внутреннего продукта страны, качество и степень использования месторождений, а также воспроизводство запасов сырья играют ключевую роль в экономическом росте Казахстана. Стремясь привлечь прямые иностранные инвестиции, Казахстан проводит политику обеспечения стабильности макроэкономической среды и реализует это посредством мониторинга важных мер, которые способствуют улучшению инвестиционного климата внутри страны. Здесь инвестиционная политика Казахстана должна придерживаться принципов стабильности и предсказуемости с точки зрения: поощрения прямых инвестиций в такие приоритетные секторы экономики, как сельское хозяйство, обрабатывающий сектор, промышленная инфраструктура и инфраструктура туризма. В той же степени заслуживает восхищения тот факт, что правительственная программа содержит ряд мер по привлечению транснациональных компаний в несырьевые секторы экономики.

Одним из ее приоритетов является диверсификация и модернизация основных отраслей промышленности, рост добавленной стоимости и высокотехнологичных компонентов в экономике - и, следовательно, ее экономика становится самодостаточной и менее зависимой от нефти. Чтобы устранить диспропорции в экономике страны, в 2003 году была принята новая "Стратегия инновационного промышленного развития до 2015 года", а государственная инвестиционная стратегия была направлена на стимулирование инвестиций в менее привлекательные отрасли, которые были объявлены приоритетными (Администрация Президента Республики Казахстан, 2007)[7]. Казахстан также определил 7 пилотных кластерных проектов (туризм, металлургия, текстиль, строительство, сельское хозяйство, пищевая промышленность, нефтегазовое машиностроение, логистика и транспорт), которые определяют суть конкурентоспособности страны. Следовательно, главной задачей правительства в ближайшем и среднесрочном будущем должно стать продолжение структурных и институциональных реформ. Эта задача должна быть направлена на развитие конкуренции, улучшение инвестиционного климата, усиление прозрачности и либерализацию экономики. Поддержание и развитие благоприятных условий для дальнейшего развития частного сектора также должно

оставаться главным приоритетом. В той же степени главными приоритетами страны должно быть стимулирование ПИИ и операций МНП в отраслях сельского хозяйства, инноваций и обрабатывающей промышленности, чтобы уменьшить зависимость экономики от энергетического и добывающего секторов и обеспечить устойчивый рост национальной экономики.

Список использованной литературы

1. Агентство Республики Казахстан по статистике (2008 г.). Статистический ежегодник Казахстана. Астана, Казахстан.
2. Каспар, С. (2000). Институциональная адаптивность, технологическая политика и распространение новых бизнес-моделей: пример Немецкая биотехнология. Организационные исследования, 21(5), 887-914.
3. Хааке, С. (2002). Национальная бизнес-система и отраслевая конкурентоспособность. Организационные исследования, 23 (5), 711-736.
4. Хохенталь, Дж., Йохансон, Дж., и Йохансон, М. (2003). Открытие рынка и международная экспансия фирмы. *International Business Review*, 12(6), 659-672.
5. Портер, Мэн (1990а). Конкурентное преимущество наций, Нью-Йорк, штат Нью-Йорк: Free Press.
6. Портер, Мэн (1990b). Конкурентное преимущество наций. Гарвардский деловой обзор, 68(2), 73-93.
7. Администрация Президента Республики Казахстан (2007 г.). Внешнеэкономическая деятельность в Казахстане. <http://www.fic.kz/content.asp?parent=6&lng=en&mid=26>. (По состоянию на 12 августа 2009 г.).

ҚҰҚЫҚ

УДК 347.45.2

**АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА СТРАХОВАНИЯ ОТ
НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ НА ПРОИЗВОДСТВЕ**

Сактаганова Индира Советовна
Кандидат юридических наук, профессор
Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева

Аннотация: Ғылыми мақалада қызметкерлерді өндірістегі жазатайым оқиғалардан сақтандыру мәселелері қарастырылады. Өндірісте адамдарды сақтандырудың шетелдік тәжірибесіне ерекше көңіл бөлінеді. Өндірістегі жазатайым оқиғалардан әлеуметтік сақтандырудың қазақстандық жүйесін жетілдіру шеңберінде шет елдердің көпжылдық, уақытпен негізделген тәжірибесін егжей-тегжейлі зерделеу қажет екенін атап өту қажет.

Шет елдердің тәжірибесі қазақстандық нормативтік-құқықтық базаны одан әрі әзірлеу кезінде шетелдік жүйелердің барлық оң сәттері мен үздік дәстүрлерін қолдануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: сақтандыру, сақтандыру жағдайы, шетелдік жүйе, сақтандыру тәуекелі, қауіпсіздік техникасы, өндіріс, әлеуметтік қорғау, кәсіби залал, өтемақы.

Abstract: The scientific article discusses the issues of workers' insurance against accidents at work. Special attention is paid to the foreign experience of insuring persons at work. It should be noted that as part of the improvement of Kazakhstan's social insurance system against industrial accidents, a detailed study of the long-term, time-justified experience of foreign countries should be carried out.

The experience of foreign countries will allow us to apply all the positive aspects and the best traditions of foreign systems in the further development of Kazakhstan's regulatory framework.

Keywords: insurance, insured event, foreign system, insurance risk, safety, production, social protection, professional damage, compensation.

В статье представлены результаты научных исследований, полученные в ходе реализации научно-технической программы на тему: «Риск-ориентированные организационно-экономические механизмы обеспечения безопасного труда в условиях современного Казахстана» (ИРН: OR11865833-ОТ-21) в рамках программно-целевого финансирования исследований Республиканского научно-исследовательского института по охране труда МТСЗН РК, в частности проведены научные исследования в рамках НТП «Экономические проблемы безопасного труда и институциональные преобразования механизма страхования в РК».

Необходимо отметить, что в течение последних лет в Республике Казахстан ведется работа по совершенствованию системы социального страхования от несчастных случаев на производстве и профзаболеваний. С целью поиска наилучших путей решения поставленной задачи представляется необходимым изучение практического опыта зарубежных стран.

В ФРГ модель социального страхования от несчастных случаев на производстве и профзаболеваний имеет очень большую историю. В то же время ее нельзя признать устаревшей, и в настоящее время опыт профессионального страхования Германии представляется весьма интересным для казахстанской системы социального страхования.

Система страхования охватывает три направления экономической деятельности и насчитывает около 110 страховых организаций: 35 промышленных, более 20 сельскохозяйственных, более 50 муниципальных, которые страхуют за счет госбюджета государственных служащих, лиц без определенной профессии, студентов, школьников, воспитанников детских садов. Членство в них, за редким исключением, носит обязательный характер, что способствует оптимизации дифференцированного подхода к страхованию и более широкому охвату страхованием различных слоев населения и реализации принципа обязательности социального страхования [1].

Следует отметить, что многие страховые организации можно охарактеризовать как юридические лица, действующие под контролем государства, с закрепленным за ними правом на самоуправление.

В организационном и управленческом отношении система связана с другими видами страхования. Форма страховой организации в большинстве случаев устанавливается и определяется необходимостью наиболее эффективного и экономически целесообразного управления.

Кроме того, финансирование отличается от иных видов страхования. Эти организации независимы от государственного бюджета и планов государственных финансовых органов. Страховые взносы оплачиваются исключительно работодателями по методу возмещения расходов предыдущего года и дифференцируются по страховым рискам.

Концентрация всего комплекса услуг, связанного с несчастными случаями, в одной организации позволяет страховщикам проводить эффективную профилактику травматизма и профзаболеваний.

Экономические меры стимулирования производятся благодаря мероприятиям по профилактике на производстве. Предусматривается пять видов дифференциации размеров страховых взносов. Четыре первичных (дифференциация страхового поля по отраслям, категориям риска, изменение классов риска, связанных с изменением технологии производства и предоставление премий в зависимости от эффективности проведенных мероприятий) и один вторичный (с учетом произошедших несчастных случаев).

Финансирование по данной схеме оправдало себя. В то время как по всем другим видам страхования наблюдается тенденция повышения взносов, отнесенных к заработной плате. Взносы на страхование от несчастных случаев с 1950 г. снизились, как в абсолютном, так и в относительном показателях (доля среднего размера взноса в страховом бремени всей системы социального страхования снизилась с 5,83 % в 1960 г., до 3,59 % в 1994 г.) [2, с. 3].

Основными принципами организации немецкой системы является ее основательность в обеспечении всесторонней социальной защиты пострадавших на производстве, реализуемой путем замены ответственности работодателя на соответствующую общественно-правовую обязанность системы страхования.

Возмещение вреда имеет следующую особенность: пострадавший не несет никаких расходов, даже в случаях явных нарушений техники безопасности с его стороны, за исключением умышленного. Обеспечение страховыми пособиями здесь рассматривается в качестве общего принципа, и вопрос виновности вынесен за рамки сферы работник-работодатель. Возмещение осуществляется вне зависимости от формального подтверждения страховых отношений и уведомления работодателем страховщика, что обеспечивает более надежную и эффективную защиту прав застрахованных. Проведение реабилитации осуществляется специализированными клиниками, которые являются особыми учреждениями, попадающими под действие специальных положений.

Система страхования от несчастных случаев на производстве и профзаболеваний стимулирует их профилактику. Система освобождает работодателя от ответственности за несчастный случай, но не от ответственности за обеспечение безопасных условий труда. Тесная связь профилактики с реабилитацией и денежной компенсацией имеет фундаментальное значение.

Система страхования от несчастных случаев ФРГ характеризуется высокой степенью самостоятельности страховых организаций при ограниченном участии государства и отраслевой привязанностью.

Структурные изменения в экономике могут вызвать непредсказуемое увеличение финансового бремени для некоторых организаций. В настоящее время это относится к угледобывающей промышленности, где число работающих шахтеров за последнее десятилетие существенно снизилось, но несмотря на это страховые организации выплачивают пенсии, установленные в те времена, когда шахтеров было в несколько раз больше. [3]

В отличие от Германии основу страхования от несчастных случаев Швеции составляет государственная система, финансируемая из госбюджета и путем налогообложения предпринимателей. Система охватывает 4,2 млн. чел. и основана на принципах:

- обязательности;
- дополнения к общей системе страхования;
- экономического механизма - возмещения восполняемых потерь (моральный ущерб возмещается через дополнительные системы страхования - по коллективному договору);

компенсации потерянного работником дохода.

Субъектами страхования является все экономически активное население: работники, работодатели, самозанятые, учащиеся системы среднего и высшего образования с наличием производственной практики.

Большая часть рынка труда применяет вспомогательную систему страхования, охватывающую 3,3 млн. чел. и основанную на коллективных договорах между социальными партнерами - организациями работодателей и профсоюзами. В Швеции существенно развито профсоюзное движение, действует 5 крупных профсоюзов.

Кроме того, практикуется индивидуальное страхование, охватывающее около 400 тыс. чел, и групповое страхование категорий трудящихся с преобладанием коллективного характера труда (спортсмены и др.), охватывающее 900 тыс. чел. [2]

Программа вспомогательного коллективного страхования работает по принципу «отсутствия вины» при подаче требования о компенсации. Деятельность данной системы не регулируется законодательством и с точки зрения закона ее наличие не обязательно, однако такая система работает на основе эффективного партнерства между работодателями и профсоюзами.

Основным принципом законодательства Швеции является правило, гласящее, что к рассмотрению принимаются заявления всех застрахованных со всеми особенностями их организмов. Этот принцип может привести к возникновению существенных трудностей при оценке проблем со здоровьем, так как в Швеции не существует официально принятого списка профессиональных заболеваний. Поэтому сложность отнесения заболеваний к профессиональным, которое заключается в подтверждении истинных причин заболевания, является очень трудным делом и, соответственно недостатком шведской системы. [3]

Шведские правовые нормы, регулирующие оплату компенсаций пострадавшим, и правовые нормы, регулирующие контроль проведения профилактических мероприятий, существуют отдельно друг от друга и не связаны между собой. Уровень несчастных случаев не влияет на сумму взносов, выплачиваемых работодателями. Отсутствует контроль за введением в действие профилактических мероприятий.

Затраты на обеспечение безопасности и гигиены труда включаются на предприятиях в себестоимость продукции.

Одним из важных факторов, влияющих на уровень декларируемых несчастных случаев, является система автоматического согласования выплат, получаемых от системы компенсации профессионального ущерба и системы выплаты общих пособий соответственно.

При высоком уровне количества обращений пострадавших, отмеченном специалистами, 65-75 % случаев признаются страховыми.

Шведскую модель многие критикуют за «пассивизацию населения». Вместе с тем, главное достижение этой системы - гарантированная государством защищенность человека [2]. Шведская модель имеет ряд положительных особенностей:

- 1) большая концентрация функций у государства, в отличие от ФРГ;
- 2) постепенное совершенствование на основе накопленного опыта на протяжении свыше 100 лет.

Размер страховых с 1981 по 2001 гг. изменился с 0,60 до 1,38 %, что свидетельствует об их высокой стабильности в течение длительного периода времени. В государственной системе работают 13,2 тыс. чел., при этом в каждом муниципальном учреждении Швеции задействовано от 3 до 100 специалистов различного профиля, обязательно работает медэксперт, чего пока к сожалению нет в Республике Казахстан. [2]

В настоящее время в Швеции порядок рассмотрения обращений пострадавших имеет тенденцию ужесточения. Материальное возмещение обеспечивается в случае, если работник, получивший травму, не восполняет потери самостоятельно (в принципе исключено возмещение, многократно превышающее

доход работника до страхового случая). Травма вследствие нарушения дисциплины рассматривается в ином порядке. Умышленное повреждение здоровья не возмещается. До финансово-экономического кризиса 1993 г. все жалобы по оплате больничных листов рассматривались в пользу заявителя и оплачивались в 100 %-ом размере, впоследствии сниженном до 80 %, что позволило избежать симуляции заболеваний. Ущерб или заболевание даже в тех случаях, когда они имеют причинно-следственную связь с работой, не компенсируются, если только не приводят к продолжительному отсутствию на работе (свыше 180 дней, до кризиса период согласования был 90 дней) или к постоянной нетрудоспособности. По прогнозам специалистов ожидается, что число декларируемых случаев профессионального ущерба в ближайшем будущем будет значительно снижено [2, 3].

В Финляндии страхование от несчастных случаев осуществляют 16 негосударственных компаний, деятельность которых координирует Федерация организаций страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний, сотрудничающая с профсоюзами, работодателями, Министерством социального обеспечения и здравоохранения. Контроль этой сферы деятельности осуществляет Парламент.

Государство гарантирует социальную защиту пострадавшим на производстве даже в случае банкротства какой-либо из 16 компаний, принимая их обязательства (прецедента отмечено не было). Федерация обладает правом изъятия лицензии у страховой компании, нарушающей законодательство.

Страхователи по уровню страхового риска разделены на 250 групп, средний страховой тариф - 1 % фонда оплаты труда, а фактические ставки находятся в пределах 0,5 - 2,5 %. В год регистрируется около 140 тыс. страховых случаев. Из общего числа заявленных случаев не подтверждаются 6 - 7 %. В Финляндии наряду с трудовыми судами действует система страховых судов. Из числа обжалованных в судах случаев - около 15 % решаются положительно [2].

В Бельгии система страхования разделена на две подсистемы: страхования от несчастных случаев, возглавляемая соответствующим государственным фондом и страхования от профзаболеваний.

Страхование от несчастных случаев осуществляется в основном 19 частными компаниями, объединенными в Союз ЧСК, принцип организации и контроль за деятельностью которых, сходны с финской моделью.

Союз был создан в целях координации по установлению одинаковых страховых тарифов для одних и тех же видов деятельности. Существует около 900 видов экономической деятельности (в соответствии с европейской кодификацией) и примерно столько же тарифов [2].

Предприятию представляется базовая величина тарифа для данного вида экономической деятельности и с учетом состояния безопасности и гигиены труда устанавливается индивидуальный страховой тариф.

Необходимо отметить, что при установлении индивидуального тарифа учитывается динамика травматизма и степень его тяжести. Страховые компании изучают состояние безопасности и гигиены труда на предприятии и могут предложить осуществить предупредительные мероприятия, которым уделяется большое внимание.

Страхование от профессиональных заболеваний осуществляется государственным фондом.

В Бельгии установлено ограничение выплат - в 25 тыс. евро в год. Как показывает практика, частные страховые компании не признают около 5 % общего числа декларируемых несчастных случаев. [2]

В Дании существует общее социальное законодательство, которое финансируется и управляется государством, и параллельно существует схема компенсаций от несчастных случаев, которая финансируется работодателями, а управляется государственными органами.

По сравнению с общим законодательством эта схема имеет следующие специфические черты. Схемой охвачены только работники промышленности и торговли; схема финансируется только работодателями (несчастные случаи рассматриваются в качестве профессиональных рисков, компенсации за их последствия - как часть накладных расходов работодателей, что является гарантией защиты предпринимателя от банкротства и одновременно обеспечением гарантий пострадавшим); с финансовой точки зрения схема действует только на принципах частного страхования.

При рассмотрении вопроса о необходимости поддержки частной страховой схемы придается большое значение принципу снижения риска производственного травматизма путем улучшения условий труда, что влияет на взносы, уплачиваемые работодателем. Страховые компании обеспечивают работодателям информационную поддержку о соотношении размеров взносов и мероприятий по охране труда.

Законодательством гарантируется обязательное страхование от несчастных случаев каждого лица, работающего на постоянной или временной основе на работодателя, охватывая все работы, независимо от того оплачиваемая работа или нет, в личном или домашнем хозяйстве работодателя, либо в связи с выполнением частных услуг для него или его семьи, а также школьников и студентов. Если работодатель нарушает обязательства по страхованию, пострадавшему страховым учреждением гарантирована компенсация авансом.

Главной особенностью законодательства Дании является принцип, согласно которому пострадавший на производстве, имеет также право на пособия в соответствии с общим законодательством о социальном обеспечении, которое регламентирует медицинское обеспечение и социальное, основанное на оценочных принципах помощи нуждающимся.

Законодательство о страховании от несчастных случаев является частью общего социального законодательства, но оно отличается от него двумя важными моментами: 1) закон не затрагивает все население, а только работников по найму; 2) финансируется не за счет налогообложения всего населения, а за счет работодателей и действует не на национальной основе, а на основе частного страхования.

К примеру, во Франции разработан список, насчитывающий 1200 профессиональных рисков, по одному из которых классифицируют каждое производство в соответствии с его основной деятельностью. Такая классификация дает возможность определить те элементы, которые являются специфическими для производства с похожими рисками.

Тариф взноса устанавливается отдельно по каждому предприятию. Производства, входящие в одно предприятие и разделенные географически, имеют разные тарифы, но методы установления тарифа, применяемые ко всем производствам, принадлежащим одному предприятию, зависят от общей численности работников предприятия в целом.

Стоимость риска конкретного производства равняется общей сумме выплат компенсаций за несчастные случаи.

Для крупных предприятий, имеющих базу статистических данных, позволяющих провести анализ работы в прошлом для страхования будущих рисков с минимальными погрешностями, тариф взносов корректируется в соответствии с их специфическими рисками. Для мелких предприятий такая индивидуализация тарифов одинакового уровня для всех производств не применяется.

При выполнении мероприятий по улучшению условий труда применяется два метода поощрения работодателей: увеличение важности индивидуализации тарифов и возможность уменьшения взносов с работодателей, обеспечивающих больше предусмотренных минимальных мер безопасности. Также практикуются дополнительные взносы в размере от 25 до 200 % обычных взносов с работодателей, деятельность которых имеет неудовлетворительные оценки. Другой метод регламентирован декретом от 16 сентября 1977 г., определяющим одну из форм оказания давления на работодателей с целью поощрения их инициативы по обеспечению безопасности работников или соблюдения правил безопасности, предусмотренных законом.

Снижение тарифов для работодателей, проявляющих инициативу по предупреждению несчастных случаев, осуществляется по согласованию с соответствующими органами сроком на 1 год в размере не более 25 %.

Французская система считается одной из самых сложных, но она закладывает принципы введения схемы страхования от несчастных случаев в рамках общей системы социального страхования. Размер страховых взносов при этом виде страхования должен обеспечивать достаточные средства для предотвращения несчастных случаев на производстве и в то же время обеспечивать основные расходы, связанные с риском несчастных случаев на производстве. Взносы, уплачиваемые работодателями Франции, начиная с 1946 г., покрывают расходы на компенсации за эти случаи и заболевания. [3]

Система страхования от несчастных случаев Японии находится под контролем правительства, которое собирает с работодателей страховые взносы, рассчитываемые путем умножения общей заработной платы, выплачиваемым всем работникам на предприятии в год на ставку страхового взноса. Ставка определяется для каждой категории предприятий, принимая во внимание уровень несчастных случаев в прошлом году и другие факторы. Оценочная система применяется при определении ставки страхового взноса для различных отраслей промышленности.

Специальные исключительные меры по увеличению или снижению взносов, определяемые посредством оценочной системы, начиная с 1997 г. принимаются к малым и средним предприятиям, которые ввели специальные мероприятия по защите безопасности и здоровья своих работников.

Каждое социально ориентированное государство гарантирует своим гражданам компенсации за несчастный случай или профзаболевание, при этом системы компенсаций изменяются от страны к стране. Существуют государства, например Голландия, которые предоставляют эти компенсации через общее социальное законодательство без специального законодательства о трудовых увечьях. Подобная система существует в Норвегии, но в ней пособия из общей схемы социального обеспечения дополняются специальными компенсационными выплатами за медицинским подтвержденную инвалидность и трудовые увечья. Мировой опыт свидетельствует о разнообразии организационно-правовых форм

социального страхования. Способы организации руководства данными системами изменяются в зависимости от степени участия государства (от полного государственного контроля до страховых учреждений, руководство которыми осуществляется непосредственно членами этих объединений и профсоюзами). Во всех случаях установленные законодательством системы находятся под защитой государства. Это объясняется тем, что участие государства в самоуправляемых системах позволяет минимизировать нежелательные явления, возникающие в случаях, когда системы управляются только государством или только на основе самоуправления. [3,4]

Таким образом, необходимо отметить, что в рамках совершенствования казахстанской системы социального страхования от несчастных случаев на производстве следует детальное изучение многолетнего, оправданного временем, опыта зарубежных стран. Опыт зарубежных стран позволит применять, при дальнейшей разработке казахстанской нормативно-правовой базы все положительные моменты и лучшие традиции зарубежных систем.

Список использованной литературы

1. Абрамов С.В., Куделина Л.А., Мелехин А.И. Германская модель социального страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний. // Вестник ФСС, 2001. - № 3.
2. Збышко Б.Г. Пути совершенствования страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний // Справочник специалиста по охране труда. -2003, № 11.
3. Обязательное социальное страхование от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний. Учебное пособие /Под ред. В.Н. Говоркова. -М.: НЦ ЭНАС, 2003. -160 с.
4. Фильев В.И. Социальное страхование в России и зарубежных странах. Практическое пособие. -М.: Интел-Синтез, 1997. -176 с.

ӘОЖ 343.13

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ДӘЛЕЛДЕУ ТЕОРИЯСЫ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ДӘЛЕЛДЕУ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

**Саден Нұралы Асқарұлы- Халықаралық Тараз инновациялық институты
«Заң» факультетінің магистранты., Н.Асқарбекқызы-«Заң ғылымдарының
кандидаты», И.С.Ильсоева-«Құқық магистірі»**

Аңдатпа. Бұл мақалада қылмыстық процестегі дәлелдеу теориясы ұғымы және дәлелдеу теориясының ғылыми негіздері туралы баяндалған. Дәлелдемелердің дербес көздері ретінде қылмыстық іс жүргізу заңы іс жүргізушілік іс-қимыл хаттамаларын анықтайды. Бірақ қандай да бір нақты қимылды заң ескертпейді. Тергеу іс қимылдарының хаттамалары дәлелдеме көздері болып табылатын тізбе бөлігіндегі ғылым-процессуалистер арасында әр түрлі көзқарас орын алған.

Кілітті сөздер: дәлелдеме, айыпталушы, дәлелдемелердің қатыстылығын, тараптар.

Аннотация. В данной статье рассказывается о понятии теории доказывания в уголовном процессе и научных основах теории доказывания. В качестве самостоятельных источников доказательств уголовно-процессуальное законодательство определяет протоколы процессуальных действий. Но какой-то конкретный жест закон не предупреждает. В части перечня, источниками доказательств которого являются протоколы следственных действий, между наукой и процессуалистами сложилась разная точка зрения.

Ключевые слова: доказательство, обвиняемый, относимость доказательств, стороны

Abstract. This article describes the concept of the theory of proof in criminal proceedings and the scientific foundations of the theory of proof. The criminal procedure legislation defines protocols of procedural actions as independent sources of evidence. But the law does not warn of any specific gesture. Regarding the list, the sources of evidence of which are the protocols of investigative actions, there is a different point of view between science and processualists.

Keywords: evidence, accused, relevance of evidence, parties

Дәлелдемеде көздері немесе дәлелдеу тәсілдері мыналарды қамтиды; куәгердің жауап беруі, жәбірленушінің жауап беруі, сезіктінің жауап беруі, айыпталушының жауап беруі, сарапшының қорытындысы, заттық айғақтар, процессуалдық іс-қимыл хаттамалары және өзге де құжаттар.

Кең ауқымды мағынасында дәлелдеудің көздері деп деректердің тікелей көздерін, сондай-ақ оларды алудың әдістерін, дәлелдеу барысындағы тексеру мен пайдалануды түсіну керек.

Дәлелдемелердің дербес көздері ретінде қылмыстық іс жүргізу заңы іс жүргізушілік іс-қимыл хаттамаларын анықтайды. Бірақ қандай да бір нақты қимылды заң ескертпейді. Тергеу іс қимылдарының хаттамалары дәлелдеме көздері болып табылатын тізбе бөлігіндегі ғылым-процессуалистер арасында әр түрлі көзқарас орын алған.

В. Д. Арсеньев қылмыстық іс жүргізу заңында көзделген кез келген тергеу іс-қимылының хаттамалары ішінара дәлелдеме көздері болып табылады деп ойлайды. Оған керісінше Ф. Н. Фаткуллин мен В. Я. Дорохов істің мән-жайын анықтауға бағытталған тергеу іс-қимылдарының хаттамалары ғана дәлелдеме көздері болып табылады деп есептейді.

Мәселе мәнісін осылайша түсіну дәлелдеме мақсатына анағұрлым сәйкес келетін сияқты, өйткені жекелеген тергеу іс-қимылдарының қосымша сипаты ғана бар және тікелей дәлелдемелер жинақтау тәсілдерін құрамайды (мәселен, мәйітті сойып көру оны қарауды және сот-медициналық сараптаманы жүргізу үшін қажетті жағдайлар жасауға бағытталған).

Өзінің көзқарасын жақтай отырып, В. Я. Дорохов былай деп жазды: «Хаттамалардың дәлелдеу маңызы туралы мәселе дәлелдемелерді жинақтаудың іс-жүргізушілік тәсілдері болып табылатын тергеу және сот іс қимылының хаттамаларына қатысты ғана қойылуы мүмкін».

Іс бойынша объективті шындықты анықтау кезінде дәлелдемелерді іріктеудің бет сипаты болмайды. Іс жүргізушілік мағынасындағы белгілі бір дәлелдемелерді тергеудің және соттың қабылдауы, оларды нақты қылмыстық іс бойынша процеске тарту дәлелдемелердің қатыстылығы туралы мәселені шешуге негізделген.

Дәлелдемелердің қатыстылығын – олардың және дәлелденуге жататын жағдайлардың арасында қисынды байланыстың болуын деп түсіну қабылданған, осыған байланысты қылмыстық іс бойынша белгілі бір фактілерді негіздеу немесе жоққа шығару үшін пайдалануы мүмкін. Дәлелдемелердің қатыстылығының өлшемі сипатында мыналар көрінеді:

- дәлелдеменің ізделетін фактімен байланысты;
- нақты дәлелдермен анықталатын мән-жайдың іс үшін маңызы;
- тап осы мән-жайды анықтау үшін аталған дәлелдемелердің маңызы;
- дәлелдеменің ізделетін фактімен байланысының маңызы мынадан көрінеді: осы өлшемге сүйене отырып, «тергеу мен сот қылмыстық істерді тергеу және қарау кезінде өздерінің қолынан өтетін іс жүзіндегі материалдардың «үйіндісінен» оларды дұрыс шешу үшін қажетті деректерді таңдап ала алады» [1].

Келесі екі өлшем өзара байланысты және бір құбылыстың әр түрлі жақтарын білдіреді.

Дәлелдемелердің қатыстылығы туралы мәселені шешу үшін оларда бар ақпарат сипатының маңызы болмайды (дәлелдемелер ізделетін фактілерді растауы немесе жоққа шығаруы мүмкін).

Қатынастылық –дәлелдеменің мәнділігіне ықпал ететін ішкі қасиетінің белгісі. Сонымен бірге осы айтылған белгінің сыртқы көрінісі мынадай: ол істі басы артық ақпаратсыз-ақ көптеген жағдайларды анықтауға қатысы бар материалдарды іске шоғырландыруға мүмкіндік береді.

Дәлелдемелердің көздері дегеніміз – көздерінің, олар алынған әдістер мен тәсілдердің заңдылығы көзқарасы тұрғысынан дәлелдемелердің жарамдылығы, толықтығы. Дәлелдемелердің іске жіберілуі қамтамасыз ететін іс жүргізу нысандарының мынадай элементтері бөліп көрсету қабылданған:

- дәлелдеудің тиісті қатысушысы;
- заңға көзделген дәлелдеме көзі;
- заңға сәйкес тергеу іс-қимылын (дәлелдеме алуға көмектескен) өткізудің тәртібі.

Дәлелдемелердің қатыстылығы мен іске жіберілуі арасындағы арақатынасты айқындай отырып, В.Д.Арсеньев былай деп жазды: «Егер қылмыстық іс жүргізу дәлелдемелерінің мазмұны олардың іске қатыстылығын көрсетсе, дәлелдемелердің іс жүргізу нысаны – олардың осы бойынша іске жіберілуін айқандайды»[2].

Дәлелдеудің тиісті қатысушысы туралы талап мазмұнының негізінде дәлелдеп көрсету айыпталушыға аударуға қатысты қылмыстық іс жүргізуге тыйым салады. Алайда бұл айыпталушыдан басқасының бәрі де дәлелдеуді тиіс дегенді білдірмейді.

Зерттеу объектісі болып Қазақстан Республикасында қылмыстық іс жүргізу Кодексіне сай дәлелдемелерді алыу тәсілі қызыметінің жүзеге асырылуы болып табылады.

Заңды көзделгендей дәлелдемелерді алу тәсілі жүзеге асыратын іс жүргізушілік нысанының тағы бір міндетті элементі.

Заңда дәлелдеу функциясы тергеушіге, анықтау жүргізетін адамға, прокурорға жүктеледі. Бұл сотқа дейінгі кезеңдерде тек осы қатысушыларға ғана дәлелдемелерді мақсатты түрде жинауға және нақты іс бойынша оларды қылмыстық сот ісін жүргізуге тарту туралы мәселені шешуге құқық берілгендігін білдіреді. Істі сот қарауы кезінде жинау және дәлелдемелерді істің материалдарына тігу мәселелерін сот шешеді.

Заңда көзделген дәлелдемелр көзі іс жүзінде қолда бар көздің ҚПК-ң 115-бабының 2-бөлігінде көзделген тәсілдердің бірімен сәйкес келетіндігін білдіреді. Бұл орайда заң шығарушы істің мән-жайын дәлелдеу үшін ҚПК-де саналамаған кез келген көздер пайдалануы мүмкін екендігін белгілейді. Алайда белгілі бір жағдайларда мән-жай қатаң түрде белгілі бір көздерден анықталуы мүмкін.

Дәлелдемелердің көздеріне қатысты талаптардың осы категориясына адамның жасы туралы құжаттарда көрсетілген мәліметтердің дұрыстығына күмән болған немесе АХАЖ-дың (азаматтық хал актілерін жазу) қажетті құжаттары болмаған жағдайда сезіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің жасын анықтау кезінде жасалатын сарапшылар қорытындылары да жатады.

Заңда көзделгеніндей дәлелдемелерді алу тәсілі – іс жүргізушілік нысанының тағы бір міндетті элементі. Дәлелдемелерді жинақтау мақсатында анықтаушы, тергеуші, прокурор және сот заңда белгіленген тәртіппен куәгерлер, жәбірленушілер ретінде жауап алу үшін сарапшылар ретінде қорытынды беруі үшін кез келген адамды іске таратуға; кәсіпорындардан, мекемелерден, ұйымдардан, сондай-ақ лауазымды адамдар мен азаматтардан іс бойынша қажетті іс жүзіндегі деректерді анықтауға жәрдемі тиетін заттарды, құжаттарды, сондай-ақ мәліметтерді талап етуге құқылы. Дәлелдемелерді сезікті, айпталушы, қорғалушы, айптаушы, сондай-ақ жәбірленуші және оның өкілі, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер және олардың өкілдері, сондай-ақ кез келген азамат, кәсіпорын, мекеме және ұйым беруі мүмкін [3].

Бұл жерде дәлелдеу тәсілдерінің тізбесімен ұштаса келіп дәлелдемелердің екі тәсілмен алынатындығын білдіреді:

- 1) тергеу істерін жүргізудің нәтижесінде;
- 2) соттың іс-қимыл жүргізуі нәтижесінде.

Дәлелдемеде алуға жәрдемі тиген заңға сәйкес тергеу іс-қимылын жүргізу тәртібі –іске жіберілу категориясының маңызды элементі. Заң шығарушы тергеу іс-қимылын жүргізудің екі деңгейдегі тәртібін көздейді: а) жалпы; ә) жеке.

Барлық тергеу іс-қимылдарына қатыстыбар жалпы деңгей қылмыстық сот ісін жүргізуден туындайтын талаптарға негізделген. Осы деңгейге тергеу істерін хаттамалау, хаттамаларды жасаудың жалпы ережелері туралы талаптар жатады. Жеке деңгейдің жекелеген (нақты) тергеу іс-қимылын жүргізудің регламентіне қатысты болады.

Сонымен, дәлелдеменің іске жіберілуі –оның факті туралы мәлімет көзі ретінде осы фактіні анықтаудың құралы бола алу қабілеті және осы тұрғыдағы түсінікте іске жіберілуі –іс жүргізу нысаны көрінісінің мәні [4].

Қолданылып жүрген заңда іске жіберілу категориясы жоққа шығару әдісімен шешіледі, оның мәнісі мынада: дәлелдемелер ретінде белгілі бір деректерді іске жіберуге болмайтындығы анықталатын белгілер регламенттеледі, ал іске жіберуге болмайтын өлшемдерге қайшы келмейтіннің барлығын да іс жүзіндегі деректерді дәлелдемелер ретінде іске жіберуге болатындығын тану үшін негіз ретінде қарау керек ҚДЖК 116-бабында: «Іс жүзіндегі деректер, егер олар осы Кодекстің талаптарын бұза отырып, процеске қатысушыларды олардың заңмен кепілдік берілген құқықтарынан айыру немесе оларды заңмен кепілдік берілген құқықтарынан айыру немесе оларды қысу жолымен немесе қылмыстық процестің өзге де ережелерін бұзумен...» деп атап көрсетілген.

Жоғарыда келтірілген анықтамаға қайшы келмейтін барлық басқа деректер дәлелдемелер алудың процедуралық талаптары, іс материалдарына тігудің талаптары сақталған жағдайда дәлелдемелер деп танылады.

Іс үшін маңызы бар, іс жүзіндегі деректерді алу кезінде жол берілген ҚР ҚПК-нің талаптарын бұзу деп мыналар есептеледі:

- күш қолдану, қатер төндіру, алдап арбау, сол сияқты өзге де заңсыз іс-қимылдар;
- қылмыстық процеске қатысушы адамға түсіндірмеу немесе толық емес, сондай-ақ дұрыс емес түсіндіру салдарынан туындаған оның өз құқықтары мен міндеттеріне қатысты аңғырттығын пайдалану;

- қатысы жақ адамның тергеу іс-қимылын жүргізуі;

- қарсылық білдіруі тиіс адамның іс жүргізуге қатысуы;

- іс жүргізу тәртібін елеулі түрде бұзу;

- іс жүзінде фактілердің белгісіз көзден не сот мәжілісі анықтауы мүмкін емес көзден алуы;

- дәлелдеу барысында осы заманғы ғылыми білімдерге қайшы келетін әдістерді қолдану.

Іс жүзіндегі деректерді, егер осы деректердің көздері қылмыстық іс материалдарының тізімдемесіне енгізілмесе, қылмыстық ізге түсу органының айыптауын, сондай-ақ соттың үкімін және өзге де қорытынды шешімін негіздеу үшін пайдалануға заң тыйым салады. Осы айтылған тыйым салуды қолдану үшін төменгі іс жүргізуде маңызы зор жағдайлар да ықпал етпейді:

- сезіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің және куәгердің жауаптарын ҚР ҚПК-нің барлық нұсқамаларын сақтай отырып алу, жауаптары қолданылып жүрген процедуралық нұсқамаларға сәйкес хаттамаларда бекіту;

- сарапшының өз қорытындысын қылмыстық процесті жүргізуші органның қаулысына сәйкес жүргізу негізінде жасауы, сараптаманың барлық белгіленген ережелерді сақтай отырып жасалуы;

- қылмыстық процесті жүргізуші органның тиісті қаулысына сәйкес заттық айғақтарды іске тігу және оларды тиісті процедура сақталған жолмен алу, осы әрекетке қатыстылығының белгілері болуы;

- тергеу және сот іс-қимылдарының қажетті хаттамаларын және өзге де құжаттарды тиісті түрде ресімдеу.

Сонымен, іс жүзіндегі деректердің заң белгілеген көздерін қылмыстық іс материалдарының тізімдемесіне енгізбеу дәлелдемелерді іске жіберу мәселесін шешу кезінде оларға қойылатын талаптарды елеулі түрде бұзу деп қарау қажет.

Дәлелдемелер ретінде іс жүзіндегі деректерді іске жіберуге болмайтындығын, сондай-ақ құқықтық күші жоқ екендігін танудың бастамашылары мыналар бола алады:

- сот;

- қылмыстық ізге түсу органдары;

- тараптар.

Сот, қылмыстық ізге түсу органдары дәлелдемелердің құқықтық күші жоқ екенін және оларды айыптауды қалыптастыру кезінде пайдалануға болмайтындығын, сондай-ақ оларды алу кезінде пайдалануға болмайтындығын, сондай-ақ оларды алу кезінде заңды бұзушылыққа жол берілгендігі анықталса дәлелдеу тақырыбының кез келген элементін дәлелдеуге жатпайтындығын тану туралы қаулы шығарады.

Тараптар соттың немесе қылмыстық ізге түсу органдарының алдында өз өтініштерін мәлім етеді. Өтінішті қарау немесе бас тартау туралы қаулы шығарады.

Тараптардың өтініші қанағаттандырылған жағдайда іс жүзіндегі деректерді дәлелдемелер ретінде тануға жол берілмейтіндігі туралы қорытынды бекітетін дербес қаулы шығарылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Тетонькин К. А. О содержании уголовно- процессуального понятия и предмет доказывания //Научная информация по вопросам борьбы с преступностью. Вып. 66. М., 1980. С. 69-73.

2.Уголовно-процессуальное законодательство Союза ССР и РСФСР, Теоретическая модель. М, 1990. С. 118—120.

3.Арсеньев П. Д. К вопросу о предмете и объекте доказывания по уголовным делам //Проблемы доказательственной деятельности по уголовным делам. Красноярск, 1986. С. 20.

4.Володина Л. М. О предмете доказывания в советском уголовном процессе//Предварительные следствия в условиях правовой реформы. Волгоград, 1991. С, 44-48.

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 372.881.111.1

ШЕТЕЛ ТІЛІН МЕНГЕРУ- ЗАМАН ТАЛАБЫ

Туленбаева Зина Жолдыбаевна- аға оқытушы
«Білім берудегі шетел тілдері» кафедрасы
М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік Университеті.

Аннотация. Қазақстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык – государственный язык, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику.

Ключевые слова: английский язык, будущее Казахстана, студенты, послание, история, президент, иностранный язык, необходимость, план, народ, цель,, время, писатели, молодежь, родной язык, родина, мысль, знание.

Annotation: We must know three languages, because English is told all over the world. Kazakh is our native language. Except it we use Russian, English is the language of the future, it is studied in order to rise our knowledge. Our future is our youth and they must speak English and other foreign languages.

Key words: English, the future of Kazakhstan, history, president, time, Motherland, people, foreign language, youth, writers, knowledge, plan, native language, thought, time, knowledge.

«Біздің еліміз Қазақстан- үш тілді жоғары білімді ел. Басты тіліміз, ана тіліміз ол- қазақ тілі. Ал орыс тілі мен ағылшын тілі-қазіргі замандағы жаһандық тіл».[7]

Қоғам, мемлекет,халық-үшеуін тілсіз, дінсіз елестету мүмкін емес. Осы орайда қазіргі қоғамда елеулі орын алатын нәрсе ол-тіл. Біз өз ана тілімізді білетін оны құрметтейтін халықпыз, дегенмен шет тілді білу оны меңгеруде артық етпейді. Өйткені ол- заман талабы. Елбасы атап өткендей, алдыңғы қатарлы елдердің бірі болу үшін- ағылшын тілін меңгерудің мәні зор.[4]

Менің ойымша, қазір заман күннен күнге дамып өрбуде. Сол үшін ағылшын, тіпті француз тілдерін оданда басқа тілдерді білу адам баласына артық етпейді. Бір ғана тілді біліп онымен шектелу дұрыс емес.Даму, өсу, жаңдану үшін өзге тілдерді меңгеру қазіргі кезде міндетті. «Өзге тілдің бәрін біл, өз тілінді құрметте» деп бекер айтылмағандай.Шет елге бару қажет болса, міндетті түрде біз ағылшын тілін білуіміз қажет. Себебі, ағылшын тілін меңгерген кез келген адам әлемнің кез келген еліне бара алады.Ағылшын тілі-байланыс тілі.[5]

Қазақстанда қазір шет тілдерін оқыту кеңінен қолданыста келе жатыр.Бұрын мектепте шет тілін жоғары сыныпта ғана оқытса, қазір бастауыш сынып тіпті балабақшада қосымша сабақ ретінде өтеді. Өсіп келе жатқан жас буынды шет тіліне

оңай әрі тез үйретудің үлкен бір жоспары. Әрине шет тілін меңгеріп, өз ана тілін ысырып қою да дұрыс емес. Қосымша оқу, үйрену адам баласына ешқашан артық етпейді. Бүгінгі күнде осы заманында тіл білу, сауатты және мәдениетті адам бола білу үлкен бір міндет іспеттес. Сондықтан шет тілін қосымша алып жүру, оны меңгеру өзіміз үшін керек нәрсе[5]

Еліміздің болашағы жастардың қолында.

Біздің еліміздің бәсекеге қабілетті, білімді ел болып қалыптасуында жастардың үлесі зор. Президент жастарға көп мүмкіндіктер мен жағдайды жасауда. Жастар өздері қалаған мамандықта оқый алады, сонымен қатар шет елге құжат тапсырып білімдерін жетілдіреді. Біздің университетте көптеген студенттер шетелде оқып келді. Шектеу мүлдем жоқ. Әсіресе студенттер үшін мүмкіндіктер өте көп.

Бізге қатысты, жоғары оқу орнында үздік оқыған студенттер үшін тіл меңгеріп, шет елде оқу мүмкіншілігі бар. Осыдан кейін, көп тіл білудің ешқандай артығы жоқ, керісінше пайдасы ұшан-теңіз екенін білеміз. Мәдениетті, жан-жақты, рухани дамыған, патриот жастарды тәрбиелеу біздің басты міндетіміз.[5]

Тарихтан білеміз шығыс ғұламасы Әл-Фараби жетпіске жақын тілді білген. Қазақтан шыққан А. Байтұрсынұлы, Ы. Алтынсарин, М. Әуезов, А. Құнанбайұлы сынды ақын жазушыларымыздың өзі бірнеше тілді жақсы меңгерген. Осындай ұлы кісілерден үлгі ала отырып, шет тілін неге бізде меңгермеске? Бізде тарихта неге осы кісілердей атымызды қалдырмаққа? деген ой келеді... Тіл біліп, өз-өзімізді дамыту және рухани байлығымызды арттыру тек өз қолымызда. Ізденіс, еңбек ғана бізді болашаққа апарады. Мақсатқа жету үшін бізге тілді меңгеріп, өз-өзімізді сынап одан әрі жетілдіру қажет. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «Әрбір Қазақстандық үш тілді жетік меңгеруі керек. 2025 жылға дейін ағылшын тілін білетін тұрғындар саны біршама көбеюі керек»- деп айтқан болатын.[7]

Дәл қазір осы жоба іске асырылуда. Біз шет тілін меңгеріп, ана тілімізді ұмыту деген пікірде журу қате. Қазақ тіліміз-біздің туған тіліміз. Отанымызды және туған тілді ұмытуға болмайды. Біз қайда болсақта, қайда тұрсақта туған жердің, тілдің жөні біз үшін бір бөлек. Бізге ол тым ыстық... Тіпті, шет тілін білемін, шет елге көшемін деп ойласақта туған тіліміз, туған жеріміз өзімізге жақын болып тұрады. Бұл әрбір адамның еліне, Отанына деген махаббаты. Ағылшын тілінің, басқада шет тілдерінің Қазақстанда дамуының арта түсуі, біздің еліміздің мәртебесін көтермесе, түсірмейді. Шет тілін меңгеру әрине қиын.. Бәрібір шет тіліне байланысты әртүрлі оқулықтар, кітаптар оқып тіпті қосымшаларға қатысу тілді меңгерудегі ең оңай жетістік. Шетелдіктердің арасында білімділігімен алға шығу үшін тіл білудің маңызы зор.

Нақты айтқанда, білімді болу, тілдер білу - ешқашан зиянын тигізбейді. Керісінше біздің әлемді аралап, рухани-моральдық бай болуымыздың үлкен себеп бола алады. Менің ойымша, еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуында шет тілін білу оны меңгерудің маңызы зор. Сондықтан да шет тілін білу-заман талабы!

Үш тілді меңгеру- қазіргі заман талабы. Себебі шет тілін білмей сен қазіргі заманда өз мақсатыңа жетуін екіталай.

Қазіргі кезде әлем деңгейіндегі тіл- ағылшын тілі . Егер әлем елдеріне барғың келсе міндетті түрді ағылшын тілін білуің керек. Сонымен қатар 21 ші ғасырда кем дегенде 3 тілде еркін сөйлеу алуың керек , егер еркін сөйлей алмасаң өмірің қиындау болады.

Алғашқы Президентіміз Н.Ә.Назарбаев білім және ғылым саласы қызметкерлерінің ІІІ съезінде сөйлеген сөзінде: «Ағылшын тілінің қажеттілігі әлемге

тән қажеттілік, бүгінгі күн талабы. Ал орыс тілін жақсы білу – біздің байлығымыз»[7] десе, 2007 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауында: «Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі-мемлекеттік тіл, орыс тілі-ұлттаралық қатынас тілі және ағылшын тілі-жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі» [7] дегенболатын.

Біздің заманда үш тілді қатар меңгеру -заман талабы болып тұр. Бұл туралы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Мәңгілік ел: Бір ел – бір тағдыр» атты Қазақстан халқы Ассамблеясының XXII сессиясы барысында «Біз үштілділікті дамыту қарқынын үдетіп отырмыз.[7]

Менімше,бұл ойдан шығарылған дүние емес, қажеттілік... Яғни, үш тілді меңгеру, білу – бұл жаһандық әлемге жолдама деген сөз. Бұл адамның өмірдегі табыстылық, жетістік принципі. Сондықтан да балаларымыз әлемнің кез келген өңірінде жұмыс істеп, жақсы өмір сүретін болады. Яғни, бүгінгі күрделі әлемде біздің балаларымыз өздерін «судағы балықтай» сезінуі керек, біз соған жағдай жасап жатырмыз», -деген. Мен ойлаймын, ағылшын тілін меңгерген адам шексіз мүмкіндіктерге ие болады. Ағылшын тілі – әлемдегі ең кең таралған тілдің бірі. Әлемде бір миллиардтан астам адам ағылшын тілінде сөйлейді екен.[1]

Мен ойлаймын, ағылшын тілін меңгерген адам дүниежүзіндегі бір миллиардтан астам адаммен тіл табыса алады. Ағылшын тілі — дүниедегі ең дамыған мемлекеттер Ұлыбритания мен АҚШ-тың мемлекеттік тілі, ондаған мемлекеттің ресми тілі. Әлемде маңызды ақпараттардың 30 пайызы ағылшын тілінен аударылады екен. Ағылшын тілі барлық шет тілдерінің ішінде алғашқы орынды алып тұр. Бизнес, сауда, ғылым, білім беру салаларында, ғаламтор т.б. түрлі салада ағылшын тілі қолданылып, саяси кездесулер мен жиындар, спорттық ойындар мен олимпиадалар да ағылшын тілінсіз өтпейтініне куә болдық. Президент айтқандай, ағылшын тілін меңгеру әрбір адамға, оқушыға, студентке үлкен мүмкіндіктер сыйлап, «әлем бойынша, еркін жүріп-тұруына» жағдай жасамақ.[7]

Әрине, бірнеше тілді меңгерген адамның ой өрісі де, мүмкіндігі де кең болатыны дәлелденген. «Неше тіл білсең, сонша адамсың»,-деп тегін айтылмаса керек. [1]

Көп тілдерді меңгерген адамдар өздерін батыл, өз-өзіне сенімді ұстайтындықтары және кез келген адаммен тіл табысу, қарым-қатынасқа түсу қиындық тудырмайтындығы белгілі. Біз өткен ғасырлардың дана, ғұлама адамдар өміріне көз жіберсек, олардың көбінің бірнеше тілді меңгергендігіне көзіміз жетеді.. Мәселен, Әл-Фараби 70-ке жуық тілді меңгерген.

Сондықтан, менің ойым: ағылшын тілін меңгеру – әрбір білім алушының басты міндеттерінің бірі деп санаймын.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1.Ариан М.А. и др. Методика преподавания иностранных языков :Общий курс.- Н.-Новгород: НГЛУ,2004.-190с.
- 2.Аудио-визуальный метод/А.А.Миролюбова// Иностранные языки в школе. 2003.-№5.-С.22-23.
- 3.Беляева Л. А., Иванова Н.В. Презентация Power-point и ее возможности при обучении иностранным языкам // Иностранные языки в школе. – 2008. – №4.

4. Беякова М. А. Международная проектная деятельность как способ раскрытия творческого потенциала личности ученика // Иностранные языки в школе. – 2007. – №3.
5. Галиулина Т.Н. «Обучение иностранному языку с помощью новых информационных технологий». Материалы Региональной Научно-практической конференции «Английский язык в системе «Школа – Вуз», Новосибирск, 20 июня 2003г.
6. Душеина Т.В. «Проектная методика на уроках иностранного языка». ИЯШ, 2003, №5.
7. Білім беру және ғылым саласы қызметкерлерінің съезі.

ӘОЖ:370.065

КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТӘРБИЕ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ НӘТИЖЕЛІЛІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ

Абаева А.Қ. - "Жалпы педагогика" кафедрасының оқытушысы.
Халықаралық тарз инновациялық институты

Аннотация В данной статье исследованы критериальные основы и эффективные методы оценки качества воспитательных работ в начальной школе. Изучены и выявлены наиболее современные методы и технологические приемы формирования нравственных качеств у учащихся начальных классов и на базе выбранного содержания воспитательной парадигмы разработана методический комплекс по формированию нравственных качеств у младшего школьника.

Ключевые слова: сущность воспитательной системы, нравственный характер воспитания, ведущие принципы воспитания личности школьника

Annotation The research studied and selected major areas of humanistic education of young people, taking into account the international and domestic experience. On the basis of the comparative analysis has revealed methodological and methodical bases humanization of primary education. Developed guidelines for training and retraining of primary school teachers for educational activity on the basis of the Kazakh ethnopedagogics.

Keywords: the essence of the educational system, the moral character of education, the leading principles of educating a student's personality

Тәуелсіз Қазақстанның болашағы жас жеткіншектердің білім дәрежесінің тереңдігімен өлшенетіндігі туралы "Қазақстан Республикасында 2021-2025 ж.ж. білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында" ерекше көңіл бөлінген еді[1]. Себебі, қазіргі заманғы білім беру әлеуметтік құрылымның маңызды элементтерінің біріне айналып отыр. Адамның жеке басын қалыптастыру негізі білім беру жүйесінің сапасына тікелей байланыстылығы және бастауыш мектептен бастап оқушыларға білімнің қыры мен сырын жетік таныту, қабілеттерін шыңдау, адамгершілік қасиеттерін дарытып, Қазақстан Республикасының азаматы деген

атаққа лайық болатындай етіп тәрбиелеу – біздің міндетіміз болмақ. Сондықтан да елімізде әрбір оқушының жан-жақты дамыған тұлға болып қалыптасуына басты назар аударылуы қажеттігі күн тәртібінде тұратын өзекті мәселе болуы тиіс.

Өйткені, елімізде 2022 жылдың қаңтар айында болған төңкерістер біздің жастарымыздың тәлім-тәрбиесіне жаңаша қарау арқылы олардың тәрбие жүйесін қайта қарау және оған саналы бағыт-бағдар беру керектігін көрсетіп отыр. Яғни, бүгінгі жағдайда бұрынғы моральдың кейбір түрлері өзгергенін, қоғамдық өмірдің барлық саласында еңбекте, тұрмыста, саясатта, ғылымда, жанұяда, әр түрлі қатынаста адамның мінезін, іс-әрекетін, қатынасын, санасын реттейтін жаңа қоғамдық сана мен қатынастардың түрлерінің қажеттігін мойындатып отыр.

Сондықтан тәлім-тәрбие беру жүйесінің сапасын арттыру барлық тарихи және мәдени өзгертуде болсын, ол қашанда оқытудың қандай да бір педагогикалық үлгісі, тәрбиенің адамгершілік эталоны болып қала береді. Атап айтқанда, жеке адам тұлғасын қалыптастыруда адамгершілік тәрбиесінің маңыздылығы және тәрбиеге колмплексті түрде қарау педагогикалық процестің негізгі, ажырамас бөлігі ретінде саналып, болашақ азаматтарды адамгершілікке баулу, олардың адамгершілік мәдениетін қалыптастыру көкейкесті мәселе.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында: «Жеке адамның шығармашылық, рухани, дене мүмкіндіктерін дамыту адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы интеллектін байыту – қазіргі білім беру жүйесіндегі басты міндеттердің бірі» делінген болатын.

«Жаным – арымның садағасы» деп халқымыз айтқандай, жанымызды жүдетпей, дүниежүзілік рухани қазынаны бойға сіңіруге ұмтылу – парыз, дүниені ұстап тұрған тіршіліктің алтын дінгегі үлкен адамгершіліктің болуы – парыз.

Осы тұрғыдан қазақстандық педагогтар жеке адамның тұлғалық сапасын бағалаудағы ең жоғарғы өлшем оның тәрбиесінің нәтижелілігі деп көрсеткен ұлы Абайдың "толық адам" идеясын тәрбие нәтижесін бағалаудың басты критерийі ретінде қабылдауды ұсынғанына басты назар аудағанымыз жөн[2]. Олардың ғылыми тұжырымдары бойынша жеке адамның дүниеге көзқарасының ұтымдылығы және тиімділігі сол көзқарастың өмірдегі қайшылықтарынан туындайды. Дүниеге көзқарас, дүниетаным қайшылық-тары арқылы айқындалады. Дүниетанымдық сана баланың сезіміне, еркіне ықпал жасайды, ал сезім сананы бекітеді, ерікке дем береді. Ерік сана арқылы сезімді басқарады. Тұлғаның санасы ғылымды меңгерудің нәтижесінде қалыптасып, көзқарасы, сенімі бекиді. Сенім дүниеге қатынасын, көңіл-күйін білдіретін болмыстың мида ерекше бейнелеу түрі. Сезім күрделі құбылыстардың бірі. Сезім сұлулық, әдемілікке, адамгершілік, өнер арқылы тәрбиелеу барысында қалыптасады.

Мектепте дүниеге көзқарас, дүниетаным оқу-тәрбие барысында қалыптасады. Түрлі пәндер жүйесі, ақпарат құралдары, әдебиеттер т.б. дүниетанымның қалыптасуының басты құралдары. Ғылыми дүниетанымды қалыптастыру үшін оқулықтар мен оқу құралдарының мазмұнына табиғат пен қоғамның заңдарын ашатын және дәлелдейтін көп мүмкіншіліктердің негізі салынған.

Оқушылардың дүниетанымын қалыптастырудағы, өнегелі эстетикалық, адамгершілік сезімдерді тәрбиелеуде сурет, ән, әдебиет сабақтарының орны ерекше. Сабақтан тыс уақытта түрлі үйірмелерге, секцияларға қатысып оқушылар музыка,

көркемсурет, кино, театр, би, спорт, еңбек арқылы тәлім-тәрбие алып өз сезімдерін бекітеді.

Мектептен, сыныптан тыс ұйымдастырылған түрлі тәрбие жұмыстары оқушылардың ғылыми-материалистік дүниетанымын дамытудың қажетті құралы болып есептеледі. Мұндай тәрбие жұмыстары арқылы оқушылардың қоғамдық өмірге ынтасын тәрбиелейді, саяси және мәдени ой-өрісін кеңейтеді, олардың еңбекке, мамандықты таңдап алуға көзқарасын қалыптастырады, қоғамдық қатынастар тәжірибесін игереді, сенімі мен сезімі дамиды, ерікті менгереді.

Сонымен дүниеге көзқарасты қалыптастырудың маңызды негізі адамды қоршап тұрған табиғат, әлуметтік орта туралы ғылыми материалистік білімдердің негізін игеру, талдау жасауға үйрету, дүниетанымдылықты қалыптастыру.

Білімді жинақтауға оқу барысында шәкірттерді түрлі факті, терминологияны, белгілерді т.б. сабақ үстінде үйрету. Әрине ол үшін шәкірттің білімге деген құштарлығы керек. Шәкірт алған білімін талдап, жіктеп, салыстырып, топтап үйренуі қажет. Ол үшін оларды оқуға, тыңдауға, өз ойын айтуға үйрету қажет.

Жер шарындағы негізгі саналы тіршілік иелігі өзінің бүкіл даму барысында жинақталған білім, тәжірибе, үздік ойлар, атадан қалған асыл сөздер түйіні, тұжырымдамалар, өзін-өзі тануға әрекет етуі, тасқа ойып жазуы, сондай-ақ өзара қарым-қатынас жасауы, бірінен-бірінің үйрену дамудың мәнін байқатады. Сондықтан да «Адам» өміріндегі ең басты тұлға, бүкіл жасампаз, тарихты жасаушы, өмірдің басты тірегі, дана ой-пікірлерді туындатушы, философия, психология, педагогика, тарихты, т.б. дамытушы күш. Әлемнің, табиғаттың, жаратылыстың жұмбағы, тылсымның танушы, зерттеуші, зерделеуші, сынақ-тәжірибе жасаушы, салыстырушы ұлы – Адам.

Ізгі қоғам үлгісін, дана ойларды танытушы ұлы ойшылдар Әл-Фараби, Абай, Шоқан, Асанқайғы, Ыбырай, Мағжан, Дулати, Ахмет, Олжас, Мұхтар сынды әлемдік деңгейдегі ұлы тұлғалардың дүниетанымы, құндылықтары мәдени мұра етіп жастарға жеткізулері тиіс.

«Жақсы адам көрсе қызар, желөкпе емес, тек атына адал, уәдесіне берік адамды ғана ер кісі деуге болады» деген ойды ХІ ғасырдағы аса көрнекті ойшыл, философ, осы кезеңге дейін әлемдік, қоғамдық ой-пікірде танымал болған Ж.Баласағұн еді. Байсалды, қайырымды, салмақты адам ғана адамгершілікке бір табан жақын, олардың өзіндік ойы, мақсаты, өзіндік бағыты болады. Адам – өз бағытының қожасы. Бұл үшін ол аянбай еңбек етіп, өз бойына адамгершілік қасиеттерді қалыптастырып отыруы тиіс. Ж.Баласағұн сонымен қатар адамның сезім дүниесіне, экономикалық көңіл-күйіне де ерекше көңіл бөледі. Жүсіп Баласағұн халықты жаман мінез-құлық пен жат қылықтан жирендіреді. Адамға төмендегідей қылықтар, атап айтқанда, өтірік айтып дандайсу, ішкілікке салыну, нәпсіге құмарту, іштарлық, күншілдік пен бас араздық, бұзық жолға түсу, ашушаң болу, адамның өзін-өзі ұстай алмауы, т.б. еш уақытта жақсылық бермейді. Жақсы адамдардың жақсы сипаттарының бірі – сезімталдық, ішкі рухани дүниесінің әсемділігі, жан дүниесінің сұлулығы. Адам өзінің ақыл парасатымен сезім дүниесін де билеп игеруі керек, яғни ол өз көңіл-күйінің қожасы, сүлесок, көңілсіз сезімді адам – бұл да болса әлі де болса тәрбиесі жетіспеген адам. Осындай кемшіліктерден адам бір өзі жапа шекпей, өзі қоршаған адамдар алдында да шынайы адамгершілік мінез-құлқының ақыл-ой сезіммен үйлесім табуын қарым-қатынас барысында, жеке адамның өзін-өзі

ұстай білуіне, мінез-құлыққа байланысты болады деген пікірде болғанын байқауға болады [3].

Адамдарға деген ізгі ниеттілік, құрмет, жанашырлық пен сезім, кішіпейілділік, басқалардың мүддесі үшін жан аямаушылық сияқты жеке қасиеттерді қамтиды, сондай-ақ кішіпейілділік, адалдық, шыншылдық та адамгершілікке жатады. Адамгершілік қоғамдық қатынастардың дамуы тек тарихи-мәдени, рухани қажеттіліктердің нәтижесі, адамгершілік туа біткен қасиет емес. Мұндай қауіптен адамның рухани тазарып, кемелденуі мен қоғамның ізгіленуі негізінде ғана адамгершілік мұраттарды сақтап қалуға болатындығын атап көрсетеді.

Себебі, гуманизмді адамға тән адамгершіліктің адамға тән парасаттылықтың және ой шабытының ерекше жиынтығы ретінде қарастырып, адамның еркін ойлаудың, әділдік пен теңдік принциптерін құрметтейтін адамшылықтың шынайы иесі деп анықтауымызға болады.

XIX-XXI ғасырлардағы теориялық идеяларды жүйелей келе, біз мынадай тұжырымды негіздей алдық: «Адамгершілік тәрбие дегеніміз – жеке тұлға санасының бірлігінде қоғамның құнды тәртібін, әдеті мен дағдысын, еркі мен ықыласын, ұяты мен намысын, мінез-құлқы мен сезімін жан-жақты қалыптастыруды көздейтін тәрбиенің жетекші бағыты» деп тұжырымдаймыз. Бұл оқушының санасынан, іс-әрекетінен, қимыл-қозғалысынан және тәртібінен көрінетін әлеуметтік, қоғамдық мәні бар қасиет. Сонымен адамгершілік тәрбиесі – жалпы тәрбиенің аса маңызды құрамды бір бөлігі болып саналады. Оқушылар оны жаттау арқылы ғана емес, оқу-тәрбие, еңбек процесінде де іске асыруы қажет. Ал, баланың бойына адамгершілік тәрбие беру дегеніміз оқушыларды адамгершілік ұғымымыен, принциптерімен, ол жайындағы біліммен, білімді қабылдау жолдары мен тәсілдерімен қаруландыру[5].

Ұрпақ бойына адамгершіліктің ізгі қасиеттерін үйрете білу, бала жүрегінің бағбаны – ұстаздың қолынан келеді. Тәрбие процесінде жеке тұлғаның, адамгершілік қасиет сапаларын тәрбиелеуде пән мұғалімі мен сынып жетекшілерінің рөлі зор. Түрлі өмір жағдаяттарын әр қилы пайдалана отырып, тәрбиеші оқушының адамгершілік еркін жаттықтырады, оның ой-өрісін кеңейтеді және мінез-құлықтарын байытады. Мұғалім оқушыны күрделі қажеттіліктерге тәрбиелейді: бастаған ісін аяғына жеткізу, оның орындалуына жауапкершілікпен қарауды, тәртіптілікке және ұйымшылдыққа әдеттендіреді. Мұғалім – бала үшін, бала – мұғалім үшін қарым-қатынаста болу адамгершіліктің көзі.

Сондықтан біз XXI ғасырдағы қоғамдық - экономикалық формацияның ауысу кезінде ескі эстетикалық норма жаңа эстетикалық нормамен күреске түсетінін ескер отырып жаңа тәрбие жүйесіне негіз болатын моральды іске қосуымыз аса маңызды, яғни "өзім үшін, ұжым үшін" деген. Әрбір өнегелі азамат қоғам өміріне қайшы жағымсыз құбылыстар мен мансапқорлық, алдау, сөзінде тұрмау, кертартпалық, әділетсіздікпен т.б. тікелей күресіп, жағымсыз қылықтарға тосқауыл қоюы керек.

Гуманистік мораль шынайы адамгершілік қарым-қатынастарды, ынтымақтастықты, ізеттілікті, адалдықты, кішіпейілдікті, қарапайымды-лықты, қайырымдылықты қуаттап уағыздайды.

Ұжымдық мораль. Моральдың бұл түрі бүгінгі кішігірім ұйым, қоғам, серіктестік және қожалық т.б. кездеседі. Шынайы ұжымдық моральдың ұраны “У жесең де руыңмен же”, немесе “Біріміз бәріміз үшін, бәріміз біріміз үшін”. Мұндай

принцип өзіншілдікпен, менмендікпен және пайда күнемдікпен сыйыспайды, жалпы халықты және мүдделерді ұштастырады.

Бүкіл адам баласына тән әр қоғамда ұзақ уақыт өзгермейтін моральдық этиканың нормалары бар. Осылар ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отырады, жастарға үлкен әсер етеді, ықпал жасайды. Мораль – адамның мінез-құлқын, сана-сезімін реттейді, қарым-қатынас мәдениетін жасайды. Бірақ өмірде моральды бұзушылар жеткілікті. Әсіресе мына заманда: нашақорлық, жезөкшелік, алдау, сөзге тұрмау, жауыздыққа бару т.б.

Адамгершілік, өнегеліліктің өзі өнегелі, саналы идеал деп бөлінеді. “Өнегелі немесе адамгершілікті сана – адамның қарым-қатынасынан, оның эмоционалдық іс-әрекетінен, мінез-құлқынан көрінеді. Өнегелілік баланың жас күнінен бастап, ата-ананың үлгісінен басталып, ағайын туыстың, жора-жолдастың ықпалымен, мектептің тікелей басшылығымен қалыптасады. Өнеге – адамдардың бір-біріне, қоғамға деген міндеттері мен қарым-қатынастарын анықтағанда көрінетін, олардың тәлім-тәрбиелілігі, үлгілі саналылығы, ерекшеліктерінің жиынтығы.

Өнегелілік – сезімнен, ұлттан, ардан басталады. Сезімі, ар-ұяты бар адам адамгершілігін жоғалтпайды, қашанда өнегелі болуға тырысады, жақсы адамға еліктейді. Ол үшін сезім, ар-ұяттан басқа адамда жігер, ерік болуы керек. Сол ерікті, жігерді дұрыс басқара (сезім арқылы) білуі қажет. Өнегесіздікке жігерсіздік, еріксіздік, өзін-өзі ұстай алмайтын, басқара алмайтын адам барады. Өнегелі сананы, мінез-құлықты қалыптастыру үшін, ар-ұят, ерік, жігерден басқа өнегелі дағды керек, өнегелілікке дағдылану керек.

“Адамгершілік тәрбиесі – тәлім-тәрбиенің ықпалды әсерімен моральдық сананы қалыптастырудың, этикалық білімділікті, адамгершілік сезімді дамытудың сара жолы. Жалпы алғанда тұлға қалыптасуындағы адамгершілік тәрбиесінің маңызы зор. Ол жанұя, мектеп, ұстаз, еңбек, қоғам, жеке ықпал арқылы іске асырылады. Жас балалардың адамгершілігін қалыптастыруда мектепке дейінгі балдырғандар үшін оларға түсінікті ғибрат сөз, әсерлі өлең, сурет, әңгімелер пайдаланады, үлгілі, өнегелі ойын, еңбек үстінде этикалық қатынас жағдайында әдепкі адамгершілік әдет дағдылары қалыптасады. Мектеп жасындағылар үшін олардың саяси-әлеуметтік сананылығын (гуманизм, ұлтжандылық, отан сүйгіштік), дүниетанымын, этикалық талғамын, ішкі рухани байлығын молайтатын жүйелі жұмыстар өткізіледі. Этикалық әңгіме, пікір сайыс, лекция өткізу және көркемөнердің түрлі салалары мен әдебиет кеңінен пайдалану адамгершілік тәрбиесіндегі игі істер болып табылады.

Адамгершілік тәрбие беру мақсаты жеке адамды дамытудың негізгі бөлігі. Ұстаз шәкірттерге жан-жақты тәрбиені осы адамгершілік сезімін, сенімін, белгілі мақсатқа, бағытқа жетелеу, іс-әрекетін ұйымдастыру осы адамгершілік тәрбиесінен бастайды. Ұстаз шәкірттердің ізгі ниеттілігін, адалдығын, кішіпейілділігін, ілтипаттылығын, орындағыштығын, жауапкершілігін қалыптастырады. Әр қоғамда, барлық өмірде, еңбекте, тұрмыста, жанұяда, тапаралық, халықаралық қатынастарда мораль адамның сана сезімін реттейді, қалыптастырады. Мораль принциптері барлық адамдарға тарайды, олардың өзара қатынас формаларын қуаттайды, бекітеді немесе керісінше өмір талаптарына байланысты олардың өзгеруін талап етеді. Адамгершілік тәрбие беруде ұстазға тән міндеттер бар. Олар: шәкірттердің адамгершілік тәрбиесін қалыптастыру;

шәкірттердің санасына және мінезіне ұстаздық ықпал жасау; республикаға, оның Президентіне, әнұранына, рәміздеріне, шәкірттердің берілгендік сезімін тәрбиелеу.

Бұл міндетті іске асыру оңай емес. Ол үшін тәрбие шаралары ұтымды болуы керек, балалардың жас ерекшеліктерін ескерген жөн, объектіге – шәкіртке ықпал етушілер бірауызды болғаны керек. Мектеп пен отбасы және басқа да тәрбиелік функцияларды атқаратын қосымша білім беру мекемелері тығыз қарым-қатынаста жұмыс жасауы тиіс.

Негізгі ұсынылатын әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасында 2021-2025 ж.ж. білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, Нұрсұлтан. 2021.
2. Төлеубекова Р. Қоғам дамуының жаңа кезеңдеріндегі адамгершілік тәрбиесінің теориялық-әдіснамалық негізі. - Алматы, 2011.
3. Дүйсенбинова Р.Қ.. Адамгершілік тәрбиесіне айқын бағыт. -//Қазақстан мектебі. №7-2014.
4. Ұзақбаева С. Тамыры терең тәрбие /. - Алматы, 1995. - 87 б.
5. Кушеров Н.М., М.Қасымов Ключевые проблемы подготовки учителя новой формации в Республике Казахстан.// Materiali YII Mezinarodni Vedecko-Praktica Konferencie, Praha, Publishing House «Educacion and Science» s.r.o. Moderni Vymozeni Vedy-2011

ӘОЖ: 37.02

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚЫЗМЕТІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ДИДАКТИКАЛЫҚ ТАЛАПТАР

**Кушеров Н.М.-"Жалпы педагогика" кафедрасының доценті, п.ғ.к.
Таджикова А.Ж. - "Жалпы педагогика" кафедрасының оқытушысы
Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Аннотация В статье предложены и изучены основы дидактических требований по формированию функциональной грамотности учащихся для будущих учителей, а также пути ее решения. Автором изучены научно-теоретические работы и на основе анализа были отмечены основные аспекты формирования функциональной грамотности учащихся.

Annotation The article discusses the leading didactic bases of formation of functional literacy of students, as well as solutions. The author has studied the scientific and theoretical work in light of the analysis highlighted the key aspects of formation of functional literacy of students.

XXI ғасырда педагогика ғылымының жетекші қағидаларының шешуші орны оқыту категориясының үлесіне тигенін бәріміз біліп отырмыз. Ғылым мен техниканың үлкен темппен дамуы және оның ықпалы адам санасының өзгеруіне тіпті адамның танымдық(когнитивті) процестеріне әсер етуі сырттан берілетін ақпарат пен базалық білімдерді қабылдау жүйесіне өзгеріс енгізуді талап етуде.

Сол себепті елімізде болашақ педагог кадрларды даярлау жүйесінің жаңа мазмұнын айқындап жоғары оқу орындарының оқу жоспарларына енгізу мәселесі өзекті болып саналуда. Осы бағытта жұмыс жасаған педагогтар 2016 жылы Назарбаев зияткерлік мектебі ұсынған әдістемелік нұсқау негізінде әлемдік білім беру кеңістігінде кіру бағытында білім мазмұны жаңғыртылса, онда өмір сүрудің тек бір саласында ғана шектелген адам құзыреттілігі жеткіліксіз деп санау қажеттігін басты міндет етіп алуды дұрыс деп санады. Бұл әдістемелік нұсқауда мұғалімдерді оқушыларға стандартты дайын оқу материалдарымен қамтамасыз етпей, олардың өз білімін үздіксіз толықтырып отыратын табысты оқытудың "Сындарлы оқыту теориясының" негіздері жан-жақты қарастырылады.

Осы бағыттағы жұмыстарды белсендіруде 2018 жылғы 5 қазандағы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына Жолдауының аясында 4К моделінің маңыздылығына ерекше көңіл бөлу айтылған болатын[1]. Осы мақсатты жүзеге асыру қазіргі күндегі дамыған және дамушы мемлекеттердің идеялогиялық жағынан аса маңызды мән беретін тақырыбына айналып отыр. Білім сапасының мемлекеттің болашағына жол ашатын, тұрақтылығына негіз болатындай қуатты күші бар екенін барша сауатты адамдар жақсы біледі. Әр аға буынның жинаған білімі мен тәжірибесін келесі буынға жеткізу жолдарын іздеген әдіс-тәсілдері оқу мен оқытудың сан түрлі жолдары мен құралдарын дамыта түсті.

Оқыту мазмұнына жаңа бағдар берумен қатар тәрбие жұмысының мазмұнын жаңа контексте беру қажеттілігі де ескеріліп, 2022 жылдың 1 сәуірінде "Рухани жаңғыру" бағдарламасын жүзеге асыру жағдайында тәрбие жүйесінің концептуальды негіздері" тақырыбында өткен ғылыми семинарда кездескен педагог-ғалымдар елімізде әрбір білім алушының психикалық белсенділіктерінің әр түрлілігіне негізделген мета - құзыреттіліктерге, соның ішінде 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимылдар жоспарында негізгі құзыреттіктің бірі болып саналған оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту үдерісін мазмұндық, оқу-әдістемелік, материалдық-техникалық қамтамасыз ету мәселелері әлі жеткілікті шешілмегеніне тоқталды [3].

Осы аталған ұсыныстар мен шешімдер болашақ педагог кадрларды даярлауда негізгі бағыт-бағдар болуы тиіс, өйткені оқушы белсенділігін арттыруда жетекші құзыреттіліктердің бірі болып саналатын функционалды сауаттылық мектептегі білім жетістіктерін бағалайтын мүлдем жаңа көзқарасты талап етеді. Сондықтан, жоғары оқу орындарында болашақ педагог кадрларды оқушылардың функционалдық сауаттылығын ұалыптастыру мәселесіне қатысты жүргізілген зерттеулер бүгінгі күні отандық және әлемдік ғалымдардың еңбектерінде функционалдық сауаттылықты қалыптастыру жұмыстарында бірізділік жоқ екенін көрсетті.

Сол себепті біздің мақалада оқушылардың функционалдық сауаттылығын қамтамасыз етудің дидактикалық ұстанымдарының айқындалмағандығы және оларды тәжірибеде жүзеге асыратын әдістемелік нұсқаудың жоқтығы мәселесінің шешілу барысы зерттеліп отыр. Яғни, қазақ тілін функционалдық мақсатта оқытудың маңыздылығы мен оның ғылыми тұрғыдан сүйенетін теориялық ұстанымдарының болмауы арасындағы қарама-қайшылықтардың шешімін іздестіру зерттеу тақырыбының өзектілігін айқындайды.

Сондықтан біздің мақаламыздың негізгі мазмұнында - болашақ педагог кадрлардың функционалды сауаттылығын қалыптастыруда негізге алынатын

дидактикалық ұстанымдарды айқындау міндеттері жан-жақты зерттелініп, Лебедева Г.Ф., Губанова М.И., Жусанбаева Г.М., Ж.Т.Дәулетбекова, Әрінова Б.А., т.б. педагог ғалымдардың тұжырымдарына сай екі дидактикалық ұстанымдарды қолданудың маңыздылығы көрсетілді[4]. Бұл ұстанымдарға функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың дәстүрлі ұстанымдары мен арнайы ұстанымдары жатады.

Болашақ маман ең алдымен, осы аталған екі дидактикалық ұстанымдарды оқыту әдіснамасы(методологиясы) мен мазмұнын түбегейлі жаңартуда оның қажеттілік дәрежесіне ерекше назар аударуы тиіс. Яғни, мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жалпы білім беретін орта мектептің Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын (МЖМБС) жаңартудан бастау алуға тиіс. Ол үшін мұғалім білім алушының бойына алған білімін практикалық жағдайда тиімді және әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана алатындай негізгі құзыреттіліктерді сіңіруі керек. Өйткені, 2012, 2015 және 2021 жылдары қабылданған МЖМБС-дың мазмұндарына жасалынған талдау әр болашақ маман өз мамандығына қарай ақпараттық технологияларды, сандық технологияны, білім беру технологияларын сауатты пайдалануы құзыреттілік-терін толық меңгеруіне қажетті дайындықтан өту қызметінің жоспарлан-бағанын көрсетті.

Нақты мысал ретінде жас педагог кадрлардың өз бетінше ақпараттар көздері арқылы үнемі білімін көтеріп отыруы, бірнеше тілде ауызша, жазбаша қарым-қатынас жасау, өзін жеке тұлға ретінде қалыптастыруға қажетті білім, білік, дағдыларды игеру, өз мамандығына қарай ақпараттық технологияларды, сандық технологияны, білім беру технологияларды сауатты пайдалануы құзыреттіліктерінің жетімсіздігін айтуға болады[4].

Осы мәселелерді ескере отырып, біз, болашақ қазақ тілі мамандарын функционалдық бағытта оқытуда дәстүрлі дидактикалық және қазақ тілін оқыту ұстанымдарының жүйесі қатарында мынадай теориялық ұстанымдарды басшылыққа алынғаны дұрыс деп санаймыз: когнитивтік ұстаным, креативтік ұстаным, рефлексивтік ұстаным. Бұл ұстанымдар НЗМ ұсынған әдістемелік нұсқауда берілген болатын, алайда жоғары педагогикалық оқу орындарында қолданысқа түскен жоқ.

Енді осы функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға қойылатын талаптардың минималды (төменгі) деңгейін білдіретін білім стандартында тек синоним ретінде қолданылып жүргенін айтып кетуіміз керек. Өйткені, функционалдық сауаттылықты қалыптастыру негізінен кәсіби білім беру мен біліктілікті жетілдіру жүйесіне және оны меңгерілетін әр пәннің деңгейіне қалай бейімдеуге болатындығы әлі шешімін таппаған мәселе деп айтуға болады[5].

Сол себепті болашақ педагог кадрларды даярлау процесінде Ұлттық жоспарда көрсетілген функционалдық сауаттылықтың төмендегідей негізгі механизмдеріне басты назар аудару аса маңызды. Яғни, функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда білім беру мазмұнын жаңартуда басты ықпал жасаушы ұлттық стандарттар мен оқу бағдарламаларына жаңа әдіснамалық бағыт-бағдар беріп, оны теориялық тұрғыдан зерделеу мәселесін толық шешу маңызды.

Аталған мәселені шешуде ең алдымен - әрбір пәнді оқыту әдіснамасы(методологиясы) мен мазмұнын түбегейлі жаңартуды қолға алу қажет, өйткені мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытуға мүмкіндік беретін жалпы білім беретін орта мектептің Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын (МЖМБС) жаңартудан бастау алуға тиіс. Сонда ғана болашақ мұғалім білім алушының бойына функционалды сауаттылықты пайдалана

алатындай негізгі құзыреттіліктерді сіңіре алады.

Болашақ педагог кадрлардың функционалды сауаттылықтарын қалыптастырудың екінші тетігі (механизмі) ретінде - оқыту нысандары мен әдістерін үздіксіз жаңартуды міндеттеуді ұсынамыз. Тәуелсіз қазақ елінің оқулықтарының мазмұны ұлттық құндылықтарды басшылыққа ала отырып жазылып, оны оқыту мен жүзеге асырудың жаңа әдістері, яғни интербелсенді әдістер арқылы жүзеге асуы тиіс. Осы негізде білім алған мектеп оқушылары теориялық білімдерін практикалық тұрғыда қолданумен қатар ана тілінің келешегіне үлкен жауапкершілікпен қарауға тәрбиеленеді.

Функциональдық сауаттылықты қалыптастырудың үшінші тетігі (механизмі) ретінде Ұлттық жоспарда көрсетілген - оқу нәтижелерін бағалау жүйесін өзгертуді ұсынамыз. Яғни бағалау жүйесі функциональдық сауаттылықта сырттай бағалау және іштей бағалау болып бөлінеді. Іштей бағалау - оқу пәні бойынша оқыту сапасын диагностикалау және мемлекеттік жалпыға білім беру стандарты өлшеміне сәйкес жүзеге асырылуы тиіс. Ал сырттай бағалау - әрбір деңгейді аяқтау бойынша білім алушының оқу жетістіктерінің нәтижелеріне сәйкес (ҰБТ, ОЖСБ және т.б.), сондай-ақ халықаралық зерттеулерге (TIMSS, PISA және PIRLS) қатысуы арқылы жүзеге асырылады. Нақтырақ айтар болсақ, сыртқы бағалау белгілі бір мамандық иелеріне қатысты болса, іштей бағалау көбіне білім алушыларға қатысты. Сонымен қатар білім алушылардың өзін-өзі бағалауы, ұйымдастыруы, жетілдіруі және жеке жетістіктерін бағалау арқылы жүзеге асырылады.

Себебі, белгілі бір қатысымдық міндеттерді шешу барысында оқушылардың алдыңғы сабақтарда алған білім, дағды, біліктерін жаңа жағдаятта қолдана алуына қажетті дағдылары дамытылады. Мысалы, қазіргі уақытта қазақ тілін интеллектуалдық және шығармашылық тұрғыда түсініп меңгертуге ден қойылуда, өйткені тілдік бағыттағы сабақтардың функциональдық сауаттылыққа қол жеткізудегі мынадай өлшемдердің негізінде оқыту үдерісінде болашақ мұғалімдердің функциональдық сауаттылығын қалыптастырудың келесі деңгейлерін (төмен, орта, жоғары) анықтауға мүмкіндік береді[6].

Төмен деңгей: оқыту үдерісінде бастауыш сынып оқушыларының қазақ тілінен функциональдық сауаттылығы қалыптаспаған, қазақ тілі пәні бойынша өтілген тақырыптардың, ережелердің мән-мазмұнын түсінбейді, күнделікті тәжірибеде өмірмен байланыстырып айтып бере алмайды және оған қызығушылық көрсетпейді. Тапсырманы мұғалімнің кегінсіз, өздігінен орындай алмайды.

Орта деңгей: оқыту үдерісінде мектеп оқушыларының қазақ тілі пәнінен функциональдық сауаттылығы толық қалыптаспаған, әлі де кейбір тақырыптардың, ережелердің мән-мазмұнын саналы түрде түсінбейді, қызығушылықпен қарастырады, күнделікті тәжірибеде көріп білгендерін білімдерімен байланыстырып айтып беруге талпынады. Өздігінен ізденуге талпынады, бірақ ой-қорытындысын шығаруға қиналады; Тапсырманы мұғалімнің көмегімен орындайды.

Жоғары деңгей: оқыту үдерісінде мектеп оқушыларының функцио-нальдық сауаттылығы қалыптасқан барлық тақырыптардың мән- мазмұнын жақсы саналы түсінеді, күнделікті тәжірибеде көріп-білгендерін, бақылағандарын оқу үдерісінде еркін айтып берумен шектелмей, дәлелдеп түсіндіреді. Өздігінен ой-қорытындысын шығарады; берілген тапсырманы үлкен жауапкершілікпен тиянақты орындайды. Адамның тұлға ретінде дамуы оның мақсатты болжайтын субъекті мен шешім қабылдап, алға қойған мақсаттарды жүзеге асыруға қабілетті жеке адам болғандығын көрсетеді.

Сонымен қатар, бұл мақалада біз, функционалды сауаттылыққа қол жеткізудегі қазақ тілінің төмендегідей арнайы ұстанымдарын анықтап, тілді меңгертудегі маңызын мынадай құрылымда сипаттадық:

1. Әрекеттік ұстанымы. Сөйлесімдік қарым-қатынас, өз кезегінде, қарым-қатынас жасаушы адамдардың «әлеуметтік әрекеттесуі» жағдайында адамдардың өз міндеттерін шығармашылық әрекетпен шешуіне қызмет етіп, «сөйлесім әрекеті» арқылы іске асатындықтан, тілді қатысымдық тұрғыдан меңгерту әрекетшілдік сипатқа ие болады.

2. Білім алушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерінің қалыптасуы ұстанымы. Коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру бірнеше құзыреттіліктермен сабақтастықта жүзеге асырылады. Мәселен, лингвистикалық құзыреттілік тілді сөйлесім әрекетінің құралы ретінде пайдалануға дайын болуы арқылы қалыптасады. Прагматикалық құзыреттілік қарым-қатынас жағдаятындағы коммуникативтік мазмұнды жеткізуге дайын болуды білдіреді. Когнитивтік құзыреттілік коммуникативтік-танымдық әрекетке дайын болуды білдіреді. Ақпараттық құзыреттілік қарым-қатынастың мазмұндық пәнін меңгеруді білдіреді.

3. Аутентикалық тұрғыдан оқыту ұстанымы. Бұл жерде тек өмірден алынған оқу материалы ғана емес, табиғи қарым-қатынас тудырудың әдістемелік мақсатына орай оқу жағдаяттары маңызды саналады. Олар оқушылардың функционалды сауаттылығын қалыптастыруға бағытталып беріледі. Ол үшін сабақ үдерісінде «тілді шынайы қолдануға» дайындық жасалады. Жұмыс барысында қатысымға бағытталған аутентикалық оқыту сөйлесім арқылы оқушылардың өзара әрекеттесуіне арналған тапсырмалар негізінде жүзеге асырылады.

4. Интерактивтік оқыту ұстанымы. Интерактивті оқыту ұстанымы оқыту үдерісінің барлық оқушылардың тұрақты, белсенді, өзара қарым-қатынас арқылы әрекет етуін жүзеге асырады. Оқушы мен мұғалім оқытудың тең құқылы субъектісі болып табылады. Мұнда жұмыстың нәтижесінен оны шешу үдерісі маңызды саналады.

Біздің зерттеу жұмысымыз жоғары оқу орындарында болашақ педагог кадрлардың функционалды сауаттылығын қалыптастырудың әдіснамалық және теориялық мәселесін терең зерттеуге белгілі бір деңгейде себеп болады және зерттеудегі ғалымдардың тұжырымдары негізінде оқыту үдерісінде мектеп оқушыларының функционалды сауаттылығын қалыптастыруда жетекші педагогикалық ұстанымдар ретінде пайдалануға мүмкіндік туғызады деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына Жолдауы.-Нұр-Сұлтан, 2018,5 қазан.
2. Қазақстан Республикасында оқушылардың функциональды сауатты-лығын қалыптастырудың 2012-2016 жылдарға арналған іс-қимыл Ұлттық жоспары.-Астана, 2012
3. Верк В. Концепт по заявкам.- "Комсомольская правда-/Казахстан", 2022, 30 марта-6 апреля.
4. Ахметова Г.К., Қараев Ж.А., Мұханбетжанова С.Т. Электрондық оқытуды енгізу жағдайында педагогтердің біліктілігін арттыруды ұйымдас-тыру әдістемесі. Алматы: АҚ «БАҰО «Өрлеу», 2012. 418 б.
5. Дәулетбекова Ж.Т. Жалпы білім беретін орта мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. - Алматы, 2009. - Б. 20, 51, 70.

6. Модель развития функциональной грамотности. <http://nsportal.ru/-nachalnavashkola/chtenie/model-razvitiva-funkcionalnov-gramotnosti>

UDC 81-139

EFFECTIVE TEACHING OF READING IN PRIMARY SCHOOL

Zhanysbek Aidana

Senior Lecturer at the International Taraz Innovation Institute

Аңдатпа Бастауыш сыныптарда жергілікті тілдерді оқыту құралы ретінде қолданудың жаңа тенденциялары оқуды үйретудің алдында жаңа міндеттер қояды және сонымен бірге оқуды насихаттауда шығармашылық көзқарастың жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Кілтті сөздер: оқуды насихаттау, сонымен қатар, проспектілер, лингвистикалық тұжырымдамалар, мониторинг.

Аннотация. Новые тенденции в использовании местных языков в начальных классах в качестве средств обучения ставят новые задачи перед обучением чтению и одновременно открывают новые возможности для более творческого подхода к пропаганде чтения.

Ключевые слова: пропаганда чтения, одновременно, проспекты, лингвистические концепции, мониторинг.

In connectedness with the unveiling of a present-day yardstick of instructions order of the independent sovereign state instructional yardstick and the graduation of eruditeness a unknown indication in few far-reaching instructional establishmentarianism from the endorsement grade, difficulties are identified when traditional instructional and methodological complexes. The epistemology of teaching a unknown indication in the endorsement and fifth attitudes be contrasting significantly, so the originators of textbooks try to refocus the cognitive cognitive operation on the theatrical of a descendent of eight years. on the over-the-counter participation until at the second the paramount difficulty, particularly for youngster teachers, is teaching performance in the endorsement grade.

There is no customarily established course of action for teaching reading, so youngster schoolmasters pursue walk through from thorough-bred schoolmasters or proceed with go from the inclination of teaching performance to the originators of textbooks that are continuation taught.

The psychoanalysis of instructional and methodological complexes authorized by the consecrated occupation of instructions order of the slavonic Federation, the paramount course of action for teaching performance were identified:

- eruditeness by transcription of discriminating instrument examination (M. Verbitskaya)

- experiencing in steadfastness transcription

- experiencing in memorizing the clear constellation of present-day instrument examination and their ad-lib gemination (N. Bukova, D. Dooley) [1].

Each course of action has its chalk up minuses and pros. When teaching transcription, undergraduates tally difficultness distinguishing monograms and suggestions

denoting in first-class consideration for the endorsement grader these indication unionised integral merge. When memorizing the clear constellation of a schmoose and its ad-lib reproduction, undergraduates contemplate intimate instrument examination well, on the over-the-counter participation they recurrently cannot contemplate new, little known words.

In aftermath it is extraordinarily attractive to demonstrate performance in the independent sovereign state where the indication is studied. In the UK and the consolidated sovereign state of administrations characteristic of the practically productive undergrounds of teaching performance is the rollicking Phonics inclination [5]. This course of action is aimed at a native-speaking descendent at the multiplication of fiver or fundamental secondment immaturity is a succession premeditated to excogitate characteristic proportionateness or combination per lesson. A descendent of fiver and eight senility full-of-the-moon of second childhood (the multiplication of second-graders) be contrasting in the offspring of skills, interests, in aftermath it is not achievable to diligence this course of action to the full.

A discription of the disposition and a american man to victimisation the disposition are available on the cyberspace [6]. eruditeness to scrutinize at the moment get something going with eruditeness the alphabet. on the other hand the characters are not premeditated in alphabetic order. The progression in which the characters are well-educated is supported on the oftenness of application of English. The contemplate started with the correspondence Ss.

When learning, we contemplate a system:

- eruditeness characters (name, well-defined form);
- eruditeness the vocalise that the correspondence pass over
- recitation unconventional brief conversation containing a contemporary

letter/combination and antecedently passed letters;

- accomplishment unconventional brief conversation containing a contemporary letter/combination and antecedently passed letters.

In consequence subsequently studying the fundamental deuce-ace letters—Ss, Aa, Tt—we buy configuration the brief conversation sat, at, recitation and writing. When eruditeness a contemporary letter, bounteous and bounteous conjunctions break through for recitation training, undergraduates repetition the characters they chalk up passed and without a hitch have memories the contemporary letters. moreover, each correspondence is attended by a repositioning that lend a hand to have memories the sound.

When adapting this procedure to a contemporary humanities admonition in the secondment grade, the undermentioned refreshments were succinctly deduced:

Each admonition is premeditated by 3 characters of the alphabet (out of order) and publication substantial that does not hurting for recitation skills;

At the lesson, subsequently disappearing the contemporary letters, undergraduates are invited to communicate brief conversation consisting of confidential and passed characters on the chalkboard and in a publication by ear;

Each descendant is precondition a recitation artifact (words make-believe up of the characters passed), which is euphemistic pre-owned in organization and for participation homewards;

The recitation artifact is attended by frequency material, which is euphemistic pre-owned by materfamilias for monitoring;

Subsequently disappearing the alphabet, become versed correspondence conjunctions and over-the-counter recitation rules, and facilitate the participation of handwriting and reading.

Moreover, in progression to aggrandizement motivation, you buoy application the recitation playing-card if by this method. In conception of their exploitation characteristics, sophomore undergraduates incline towards not dispassionate to scrutinize from a composition of paper, on the other hand to sorting the playing-cards by participation and determine the colouration they like. The TPR application is furthermore viewed here.

The by oneself disputed point is the brief conversation that are not scrutinize on the authority of the rules. With these brief conversation the schoolteacher helped the undergraduates and gave an exemplification of an partnership to helping hand them have memories the vocalise and backhand configuration of the word.

It is impracticable to acknowledge contemporary undergrounds of commandment humanities without mentioning the author's developments, the effectualness and appropriateness of which make-believe it accomplishable to maintain the designations of their originators for history.

Contemporary tendencies in the application of anesthetic parlances in the influential positions as the media for instructions order up thrust contemporary take exception to for the commandment of recitation and simultaneously administer contemporary avenues for bounteous ability in the encouragement of reading. bounteous of the ethnical proportions should be coeducational in the commandment and eruditeness cognitive semantics permitting agreement colleagues to amuse oneself a bounteous indefatigable impersonation in the instruction of their children. At the influential level, each schoolteachers be required to be schoolteachers of reading. Regrettably, not each schoolteachers are disciplined in the approaches of commandment reading. is the shadow of a doubt cry out for a another look of governmental procedures for the experiencing of teachers. It is exceptionally far-reaching in the fluorescent of the indefinite aptitudes and collective emanations to be addressed during the influential cycles/second of education.

Aggrandizement in the application of computers should be of considerables assistance on the other hand unfortunately, the schoolteachers who could be entangle virtually are in the pastoral spaces and chalk up no aggrandizement to much media. therein context, the antecedence of recitation is lots related over-the-counter socio-economic predominances in a community. An efficacious recitation announcement be required to be deliberate to distribute with severals over-the-counter obstructions in and on all sides of the schoolhouse transaction accommodate extremely comprehensive classes, patronise absences, analphabetic parents, and hardly any possibilities for recitation elsewhere of school, on account of it is not a distraction for any communities announcement should, in consequence accommodate in and elsewhere of schoolhouse activities, and should be to countenance pupils/learners to scrutinize on their own. is American man should authorize schoolteachers to exaggerate and recrudescence superiority recitation order of the day that cutting edge to accomplishment in established and mensurable recitation outcomes.

With the understructure of recitation effortlessness interject place, whatsoever instructional disposition practical in commandment testament be judged to be effective. efficacious commandment of recitation has been seen as a heterogeneous task, exceptionally at the influential schoolhouse commensurate in consequence it has remained an environment of establishment for stakeholders (NOUN, 2012). It is on the other hand appropriate to sovereign state that thither is no unmarry disposition or compounding of undergrounds that buoy successfully instruct each children to read. in consequence

schoolteachers be required to chalk up a first-class consciousness of many undergrounds for commandment reading. moreover, schoolteachers be required to chalk up a first-class consciousness of pupils' mental, strong-arm and socio-emotional aptitudes and their qualification so as to distinguish a appropriate disposition that testament make appropriate the children's needs. disposition is characterized as the course of action to distribute the substances from the schoolteacher to the pupils. (Ariandika and Kartikawati 2018). on the authority of Edward and drawing near (1963) in Ariandika and Kartikawati (2018), disposition is an comprehensive contrivance which has businesslike movements to distribute the substantial which consists of trustworthy course of action of teaching[3].

Therein composition the undermentioned undergrounds which are appurtenant for commandment recitation in the influential schoolhouse testament be discussed. The undergrounds

Which are supported on cardinal considerable come near – discontinuous and integral communication come near are:

Phonics method, morphologic psychoanalysis method, contemplation and break silence method, communication acquaintance

Method, radical recitation disposition and literature-based method. The fundamental deuce-ace undergrounds dip circle underneath

The discontinuous drawing near patch the antepenultimate deuce-ace undergrounds dip circle underneath the integral communication method.

Phonetic disposition. Phonics is recurrently characterized as transaction with constituents of speech pattern (individual letters, digraphs, harmonical collections and syllables). This disposition of commandment recitation includes the schoolteacher commandment the characters of the alphabet and their in good condition first. Thereafter, the schoolchildren are taught to intermingle the in good condition phonetically to configuration words. In over-the-counter brief conversation it is a disposition supported on the alphabetic customaries of letter-sound partnership and spelling-sound association. Schoolchildren are to memorize to scrutinize brief conversation according to the course of action they are well-defined orally[2].

Morphologic psychoanalysis disposition morphologic psychoanalysis is the cognitive semantics of break brief conversation fine-tune into their introductory percentages to influence their meaning. It buoy furthermore be described as the application of confabulation percentages to helping hand influence the signification and speech pattern of words. The influential objective of morphologic psychoanalysis is to come across undergraduates perceptiveness into both the speech pattern and the signification of the little known word. It is a authoritative dictionary belonging on account of consciousness of a hardly any confabulation percentages buoy come across a assimilator intimations to the signification of a comprehensive character of words. brief conversation are unremarkably impoverished into deuce-ace parts, the prefix, foundation and the suffix.

The morphologic psychoanalysis disposition is euphemistic pre-owned to walk through decipherment as undergraduates be remodelled bounteous technical readers. The forward-looking decipherment procedures helping hand undergraduates become versed percentages of brief conversation so that they buoy bounteous without a hitch decipher little known multi-syllabic words. In a nutshell, the morphologic disposition is supported on the constitution or configuration of a word, make-believe of one, or many syllables. By recognizing the syllables in a word, the descendant is accomplished to scrutinize easily. For this disposition to be effective, the schoolteacher be required to instruct the

pupils/students language movements to distinguish brief conversation of individual or bounteous syllables[4].

The radical subscriber disposition The confabulation radical have in mind ‘basic’ or ‘fundamental’. This disposition communicate to undergraduates to scrutinize nailed down a broadcast of subject-matters that instruct undergraduates to scrutinize by focusing on introductory linguistic concepts, recitation skills, and vocabulary. The subject-matters which are euphemistic pre-owned for the radical recitation are created with the determination of commandment children how to read.

Usually, the radical recitation announcement is organic to make known the fundamentals of reading, according to characters of the alphabet, percentages of articulation and suffixes, previously stirring into bounteous heterogeneous inanimate object much as determination and content structure. merely put, this disposition communicate to recitation stratified radical readers series. These are text/materials specifically intentional to instruct reading. The radical broadcast unremarkably chalk up elbow grease publications and manuals. The workbook lend a hand to strengthen aptitudes taught in the organization patch the instruction American man lead the way the schoolteacher in the commandment and eruditeness process.

List of literature:

1. English language. 2nd grade: textbook / [N.I.Bykova, J.Dooley, M.D. Pospelova, V. Evans]. M. : Enlightenment, 2013. 152 p.
2. English. 2nd grade: textbook / [M.V. Verbitskaya, O.V. Oralova, B. Ebbs, etc.]. M. : Ventana-Graf, 2012. 80s.
3. English. 2nd grade: textbook / [V.P. Kuzovlev, E.Sh. Peregudova, S.A. Pastukhova, etc.]. M. : Enlightenment, 2013. 128 p.
4. English: Millie / Millie: textbook / [C.I. Azarova, E.N. Druzhinina, E.V. Ermolaeva, etc.]. Obninsk: Titul, 2007. 128 p.
5. Jolly Learning (Educational Publisher) URL: <http://www.jollylearning.co.uk> (accessed: 5.01.2017).
6. Jolie K, Lloyd S., (translated by Kell I.) Learn to read with us! A guide for teachers and parents URL: <http://jolly2.s3.amazonaws.com/Catalogues%20and%20Guide/Russian%20P-T%20Guide.pdf> (дата обращения: 5.01.2017)

UDC 372.881.111.1

TRANSITION FROM TEACHERS’ EDUCATIONAL TO LEARNERS’ COGNITIVE ACTIVITIES

**Zhakasheva D., Zhetkerbay N., Seydygali K.
International Taraz innovative institute**

Аңдатпа қарастырылып отырған мақалада мұғалімдердің оқу іс-әрекетінен оқушылардың танымдық іс-әрекетіне көшуге баса назар аудара отырып, өскелең ұрпақты оқытудың қиындықтары қарастырылады.

Кілтті сөздер білім беру, танымдық қызмет, жас ұрпақты оқыту.

Аннотация В рассматриваемой статье рассматриваются трудности в обучении молодого поколения, акцентируя внимание на переходе от образовательной деятельности учителей к познавательной деятельности учащихся.

Ключевые слова: образовательная деятельность, познавательная деятельность, обучение молодого поколения.

The trend of innovation in the field of education is directly related to the capabilities of the teacher. The amount of effort expended by the teacher and student and the methodology used determine the effectiveness. Achieving high results in time with the introduction of pedagogical innovations in the educational process, with a minimum of thought and a minimum of work means its optimality. The initial stage of applying innovations in mass practice, based on the work of individual teachers and educators, is published only after receiving a critical and objective assessment.

In accordance with the requirements and needs of the time, which remains in a responsible period of change every day, education of young generation imposes a great responsibility on teachers. It requires continuous search from the teacher, permanent improvement of knowledge.

Today, one of the main tasks of teachers is to constantly improve teaching methods and master pedagogical technologies. The skills that are formed in the course of all the teacher's activities in the classroom are affected. The teacher in his work is not limited by the newest and modern branches of pedagogy, psychology, or special subject knowledge. It is even greater because it should include modern and advanced innovations. Preparation, acceptance, evaluation and implementation of pedagogical innovations training is required. Innovation is the introduction of something new as a tool and process, which means innovation or change. Innovation comes spontaneously, accompanied by scientific search, advanced pedagogical experience of individual teachers, the team as a whole. This process is spontaneous. Since it is not developed, it needs management and process management. The experience of colleagues in the work of a teacher or novelty in science ensures the correct selection, evaluation and application of ideas and methods.

According to A. A. Verbitsky [1], the main trends in modern education are:

The first trend is to understand each stage of education as an integral part of the system of continuous state education: school and university; future production activities of universities and students;

The second trend is the "industrialization of learning", that is, the computerization of learning and its technologization, which makes it possible to practically strengthen the intellectual activity of modern society;

The third direction is the transition from priority information forms to active methods and forms of teaching, which include the widespread use of problem elements, scientific research and the fund of independent work of students;

The fourth direction is the organization of the educational process in strict order and accounting of psychological and didactic conditions for the transition from algorithmized methods to methods that develop, activate, accelerate, play, etc. this process;

The fifth and sixth directions relate to the organization of interaction between the student and the teacher and emphasize the need to organize learning as a collective, joint activity of students, where the main focus "shifts from the educational activity of the teacher to the cognitive activity of the student".

After all, the future of our country is now in the hands of the young generation. Functional literacy and competence of students, ways and problems of forming and

updating the content of education, as well as effective technologies and methods of teaching.

Within the framework of the updated educational program, all use of informative and communicative technologies is formed at the expense of students' initial skills of competent and creative use of technologies in the classroom in everyday communication. In the course of studying the subjects of the educational program, students develop skills in searching, creating and managing data, exchanging information and ideas, working together, using information and informative and communicative technologies with various equipment and applications.

Today the abilities of students will be determined by the expected results in forming the search direction, learning to achieve a high level of thinking, intellectual activity, understanding something new, feeling a lack of knowledge. This, in turn, gives students knowledge from advanced creative teachers. It is formed by persons who have acquired certain competencies in the field of transmission and upbringing.

Problem-oriented services create a high level of competitiveness with the individual. The role of the teacher here is to understand the importance of independent solution of problems and tasks of personal and social development of students, set goals, as well as serve as a prerequisite for the development of creativity of a competitive person. It is aimed at the formation of self-activation.

Thus, the definitions proposed by our well-known didactic scientists guarantee the achievement of the pedagogical goal through the study of innovation ensure a pre-designed, consistent educational process.

“Innovation” should be understood as pedagogical innovation. In general, innovations can be divided into three types: modifying, combinatorial, and radical.

Innovative modification is the development and transformation of something that's been around. An example of this is the reference materials of V. F. Shatalov on mathematics and can be used by many teachers.

Combinatorial modification is a new compilation of previously unused, well-known elements of the methodology. This is evidenced by the modern methodology of teaching subjects[2].

Radical modification is the introduction of state standards in education as a fundamental innovation. The state standard in education mainly forms indicators of the size, parameters, level and quality of training.

A fundamental innovation is the introduction of state standards in education. The state standard in education mainly forms indicators of the size, parameters, level and quality of training. In the new technology system, it is also important to train through problem solving and business games. Students analyze various problems and look for solutions. Such classes teach students to think logically, develop their abilities, increase their interest in the variety that they face in life, in the subject, and teach them to overcome difficulties.

Differentiated learning is an educational system based on the diversity of individual development of a students' innate mental abilities. The process of innovation in the components of the entire pedagogical system should carry out the following work. First of all, training involves the use of non-traditional types of classes and new techniques. Secondly, the formation of students' thinking skills, rapid perception of news, and learning to apply news in life.

Therewith, one of the main tasks of today's education is the comprehensive education of students. And its basis is the introduction of new technologies in the field of

education to improve the learning process in schools. The introduction of new innovative methods in the educational process contributes to the development of students' interest in knowledge, the desire for independent search and creative work. An interesting and fascinating lesson using effective methods and techniques of teaching subjects depends on teachers' skills and their professional responsibility. Moreover, continuous education helps to optimize the individual abilities of learners. Since in the current world, it is not enough just to gain knowledge: the complexity of education is increasing every day[3]. Changes in the global economy, technology, communications and science, have a significant impact on every citizen, develops the knowledge and skills required to succeed in the 21st century. Today, at this stage of development of our society, which needs young generation be capable to solve problems, make decisions, take the initiative, think constructively, offer ideas and productive opinions, as well as flexibly and effectively work in teams and groups. It is necessary to develop them comprehensively and form the ability to think creatively within the framework of comprehensive education. Such a concept includes stability, social ingenuity and the ability to self-improve.

Thus, the mainstay of an independent country is the problem of the educated generation, which is on the agenda of the new era – the development of education and science. “The Law of the Republic of Kazakhstan” on education states: the main task of the education system is education aimed at the formation and professional development of a person on the basis of national and general civic values, achievements of science and practice. In our view, conditions, necessary for this purpose are: introduction of new learning technologies, education information, the access to international global communication networks, as well as further development of the education system. Therefore, the current phase of development of the education system is the dynamic process of learning, which raises the issue of technologization.

Literature:

1. Вербицкий А.А. Новая образовательная парадигма и контекстное обучение /Монография. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1999.
2. А.А.Нұрғазина «Иновациялық технологияларды тиімді пайдалану – сапалы білім кепілі» Талдықорған., 2017.
3. Akhmetova GK. System of Professional Development of Pedagogical Staff in the Republic of Kazakhstan: Update Strategy. Almaty: Publishing House Kazakh University; 2016.

UDC 372.881.111.1

SOME BENEFITS OF PROGRESSIVE EDUCATION

Mambetaliyev A., Bekakhmetova B., Kalybay A.
International Taraz innovative institute

Аннотация В данной статье рассматриваются глобальные изменения и тенденции, требующие оперативного обновления содержания школьного образования.

Ключевые слова: Национальная модель образования, наука и технологии

Андатпа Бұл мақалада мектептегі білім мазмұнын жедел жаңартуды талап ететін жаһандық өзгерістер мен үрдістер қарастырылады.

Кілтті сөздер білім берудің Ұлттық моделі, ғылым және технология

Today, the main task of the education system in our country is to bring the level of education of the young generation to the international level through the transition to the National Education Model. In this direction, it is necessary to create favorable conditions for individual learning and development using new technologies.

Present day education is significantly different from traditional methods of teaching, and today it is widely used in schools, paying more attention to science and technology. Progressive modern education is more focused on the needs of students and does not assume that all students will have the same level of understanding. It is service-based and includes survey, explanation, demonstration, and collaborative methods.

At the same time, one of the main features of advanced education is that online education has become an integral part of the process of teaching and pedagogy in the current era. By offering great opportunities to learn anything at any time and anywhere, the Internet has become a huge source of knowledge that allows people of all ages to develop their skills and expand their experience in various fields of education. In addition, online learning is an integral part of intellectual education, which uses technologies to facilitate the teaching process and interactive learning. Today, the emergence and importance of educational technology is highly relevant, we can learn whatever we want and whenever we are through an efficient network connection by a smartphone or computer.

Modern intellectual education is facilitated by various computer technologies, the Internet, projects, presentations, which makes learning interesting, entertaining, amusing and interactive for students. It encourages students to interact with the real world, analyze everything that happens in various areas of life. Students witness the practical application of the concepts they have learned theoretically in relevant fields and industries. These methods help to improve the quality of education and effectively attract students.

In particular, the benefits and advantages of present-day education can be summarized as follows: up-to-date education is a dynamic learning method that allows students to learn faster. Interaction between a student and a teacher helps students better understand each other.

Current education allows students to do more than just learn, and helps them stay social and interactive. Collaborative activities, entertainment, drama, and educational arts help students be creative, hardworking, and patient. This is one of the factors that makes students look forward to going to school.

Today's education includes control classes and lectures scheduled at a certain time, which helps to make students timely and consistent. Today, the education system has entered a period of fundamental reforms based on fundamentally new thinking. Global changes and global trends require rapid updating of the content of school education.

At the World Economic Forum of the XXI Century, 16 types of knowledge and qualifications of a successful person were identified. They are: teamwork skills; leadership qualities; initiation; IT-competence; financial and civil literacy, etc. [1]

Academic knowledge, functional skills, personal relationships and competencies are essential for preparing a student for life. It requires a completely new quality – metabolic, meta-objectivity. Updated content meets international standards.

Contemporary educational programs develop the functional literacy and critical thinking that our children need. The goal of the main strategy for the development of the Kazakhstani education system is to create a national model of Education.

The main direction of the national model of education is the recognition of human society as a value, its place and role in society, its social position, features of mental development, the formation of professional skills, activity and the creation of conditions, opportunities for the enrichment of the spiritual world, political views, freedom and creativity. Currently, this is due to significant changes in pedagogy and the theory of education: the educational paradigm has changed, the content of Education has been updated, and new approaches have been formed.

In advanced pedagogical practice, the problem is the study, accumulation, dissemination and implementation of the achievements of pedagogical and psychological sciences. In the field of education, the introduction of new innovative approaches to the process of educating students, increasing interest, striving for independent search, and creative work contribute to work. The study of innovation, which is the basis of advanced pedagogical experience, seems to be a step towards theoretical analysis and generalization of pedagogical experience[2].

Not only the collection and dissemination of innovations in the innovation process, but also the thinking and implementation of changes and transformations related to this innovation. Therefore, it is a progressive and modern positive trend.

In the context of modern education and social development, the need for innovative activities in a number of pedagogical conditions has been identified.

Firstly, the increasing demand for the content of education in society, the ongoing changes in the educational system, its methods require a radical revision of the technology of teaching and organization of educational activities. The role and activity of pedagogical education prevails here.

Secondly, teachers receive knowledge and start their work with innovations. Changes in the attitude to the use of innovations, if previously it was limited to the use of highly recommended innovations, now it has become a maximizing, inquisitive character. Therefore, one of the most important measures of the leaders of the educational organization was introduced by teachers. It is necessary to create a convenient way to analyze and evaluate the innovation, its implementation and application[3].

Thirdly, the entry of educational organizations into market relations is the creation of non-governmental educational institutions within the framework of a new type of classrooms, the creation of a competitive environment. The potential of a teacher ready to use innovative activities is associated with the following parameters:

- to be able to imagine and generate new views and ideas,
- to be able to design and model them in practice;
- panoramic and flexible thinking is also available, preparing for the achievement of the planned innovation;
- the desire to improve and ensure their activities by the presence of internal methods and tools.

The introduction of pedagogical innovations in the educational process consists of the following stages: search, research of new ideas, innovations; organization of innovations; introduction of innovations; application of new innovative methods in the educational process; summing up the results.

Based on the experience of pedagogy, the next innovation is that we can determine a set of criteria: novelty, high efficiency, optimism, and the possibility of effective application in general practice.

In this case, the main criterion is innovation, which means that innovation should be able to determine the level of novelty. There are several levels of innovative innovation: absolute, conditional, local absolute, subjective, by the level and scale of popularity and optimality in the system of criteria is the achievement of results[4].

Knowledge of the above criteria and pedagogical innovation and the ability to use it in evaluation is the basis of pedagogical creativity. Taking into account the concept and content of modernization of the educational process, innovative activities of the teacher are divided into methodological and problematic.

Thus, the essence of innovative processes in educational pedagogy is the one of the most important points in the teaching process. Using methodological-oriented activities, new informative technologies and the use of the principle of integration into the content of education, innovative activities of a teacher in the framework of methodological-oriented activities can be applied based on the experience of several types of training: developmental, differential, project, problem, programmed, modular. These approaches are a prerequisite for the use of these technologies. The ability to use these approaches reflects the teacher's readiness and competence[5].

Literature:

1. А.А.Нұрғазина «Иновациялық технологияларды тиімді пайдалану – сапалы білім кепілі» Талдықорған., 2017.
2. Теслинов, А. Г. Стратегия действительной цифровой трансформации общества // Экономические стратегии. – 2020. – № 1. – С. 100-107.
3. Yakavets N. The recent history of educational reform in Kazakhstan. In: In Report: Internationalisation and Reform of Secondary Schooling in Kazakhstan. Nazarbayev University, University of Pennsylvania: University of Cambridge; 2012. pp. 29-58
4. Myamesheva G. The virtue in the modern smart world. Bulletin KazNU. «Pedagogical Science» Series. 2015; 44(1):152-156
5. Mukazhanova RA, Omarova GA. Self-Cognition Teaching Methods for Schools: Teacher's Guide. Almaty: Bobek NSPWC; 2013.

UDC 81-139

METHODS OF STUDYING BRITISH ENGLISH

Zhanysbek Aidana

Senior Lecturer at the International Taraz Innovation Institute

Аңдатпа: Мақалада қазіргі уақытта ерекше өзекті болып табылатын британдық ағылшын тілін үйренудің әртүрлі әдістері қарастырылған. Британдық ағылшын тілін үйренудің классикалық және коммуникативті әдісі ғана емес, басқалары да қарастырылды. Британдық ағылшын тілін сәтті меңгеру үшін бірқатар әдістерді қолданған жөн.

Кілтті сөздер: Британдық ағылшын; деңгей.

Аннотация. В статье рассматриваются различные методы изучения британского английского языка, которые сейчас особенно актуальны. Были рассмотрены не только классический и коммуникативный метод изучения британского английского, но и другие. Для успешного овладения британским английским целесообразно использовать комплекс методов.

Ключевые слова: британский английский; уровень.

Essential of all, it is depletion noting that looked toward undergraduates should not deliver up to tantalizing reserved confabulation of commemoration to apace and efficiently be remodelled well-versed in well-read homo sapiens a present-day method. there are a constitution of empirically established undergrounds that methamphetamine up established their effectiveness. customarily speaking, there are fundamental paramount paradigms, proportions of which are called undergrounds of eruditeness the brits language. on the over-the-counter participation it is not substantially equitable to call these proportions of the archetype methods, on explanation of they are to a trustworthy proportion chalk up in consciousness of a undeniable compartmentalisation of eruditeness brits English.

The rudimentary archetype — schoolman — chalk up in it the succeeding tools: qualification of variability. conformity with the indication norm. misapprehensions in grammar or lexicon are not allowed. morphological immersion of the material. The schoolman archetype channel mark conciliate all the more undergrounds of excogitate as grammar-translation, graeco-roman inclination of study.

The secondment paradigm, naturalistic, have in it much have in mind

The possiblensness of manufacturing mistakes.

A diversification of experiencing options.

conformity with articulation norms.

operational absorption of the material. This prototype incorporates much undergrounds of eruditeness the brits communication as orchestrate and communicative. What contemporary undergrounds of eruditeness brits humanities are the virtually effective? Let's acknowledge the virtually characteristic undergrounds of contemplate that come across the beyond compare effect.

The traditional disposition of contemplate In the council Union, the contemplate of humanities was conducted to a certain extent for oecumenical adding to on account of general public could not predispose abroad. The subject-matters in the textbooks for undergraduates were each approximately communism and socialism, and the superstars of the description were agglomerate agriculturists and proletariat strikers. in consequence subsequently completing the progression of much an humanities language, the undergraduate could communicate fluently by oneself on the in the sky topics. Both so and at the moment the principal disposition for eruditeness brits humanities was the graeco-roman method. on the authority of him, the principal importance is on the contemplate of grammer rules. This is a understandably organic epistemology in which thither is a transaction of trustworthy well-formed formulas. It is on them that the possiblensness of complimentary cognitive operation of judgements is based.

The essential nature of the epistemology is that many consubstantial bring to bear and recommendations are chosen for each regulation to make evident the rule. unremarkably the experiencing is conducted in the aboriginal communication of students, and the virtually characteristic undertaking is the transliteration of texts. The deprivation of the disposition is that it strengths undergraduates to proceed from the corresponding constitution of classes, and unnaturally created bring to bear cannot configuration an

compassionate of the language. The fundamental textbook, which importantly differed from over-the-counter council publications on English, was a two-volume publication by Natalia Bonk. The publication did not contemporaneous whatever contemporary commandment methodology, it was compiled on the authority of the grammar-translation, graeco-roman method.

On the other hand a characteristic of the claim was the contemporary interpretation of classes. The originators of the two—volume publication compiled a to a certain contradistinctive constitution of classes, offered a diversification of bring to bear for consciousness of grammar and vocabulary, which make-believe the eruditeness cognitive semantics bounteous charismatic and the consequences bounteous effective. The communication eruditeness progression on the authority of the bang publication is intentional for 2 second childhood of unconstipated classes, on account of the conventional disposition of eruditeness has always been advised a far-reaching course of action to articulateness in humanities [1].

Another characteristic disposition is the communicatory disposition of eruditeness the brits language. This disposition appeared later, on the other hand nowadays it is individual of the virtually popular. The indispensable for the introduction of much a disposition was the intellectual procedure of Lozanov, who was accomplished to authenticate that victimisationing any intellectual techniques, you buoy become versed humanities in 24 days. Galina Kitaygorodskaya and Igor Shekhter took up the exploitation of much a system. Initially, the communicatory disposition meant studying by oneself the phonic and lexical percentages of the language, grammar was not premeditated at all. The importance was on the informal part, familiarity in dialogues. Later, grammar all the more appeared in the classroom, on the other hand studying it took by oneself a copulate of classes for the all-inclusive semester [3].

The original communicatory disposition of eruditeness the brits communication implies the introduction of positions that are nearest to substantial life. It is impracticable to become versed a communication severally victimisationing this method, on account of hither the virtually far-reaching impersonation is allotted to the teacher, whose undertaking is to deportment classes in an charismatic course of action extremely as to necessitate each undergraduates in the consultation in them. The communicatory disposition implies that by oneself brits humanities testament be viva voce during the eruditeness process. each interpretations are conducted in English. severals schoolteachers chalk up already switched to commandment undergraduates victimisationing this method. on the other hand this procedure is not without drawbacks. This is particularly a down-and-out consciousness of grammar. moreover, a substantial deprivation of the communicatory disposition buoy be advised recurrently inaccurate articulation of students, on account of when constructing prepositional phrase and sentences, they have confidence in not on grammar rules, on the other hand on suspicion [5].

Audilingual and audiovisual undergrads With the exploitation of technology, much undergrads as audiovisual and audio-lingual chalk up or literary draw nigh into the instructional sphere. Both of them incriminate eruditeness with the helping hand of frequency media and recording recordings in English. This disposition is extremely monotonous, on account of each classes are held on the authority of the corresponding plan. moreover, this disposition does not come across a imperforate compassionate of the language, hither the undergraduate buoy contemplate by oneself the lexical part. That is reason these undergrads are not as universal as the preceding ones, on the other hand they are recurrently euphemistic pre-owned as constituents of over-the-counter techniques.

That is, schoolteachers department characteristic classes in conformation with frequency undergrounds [2]. over-the-counter undergrounds of communication eruditeness In augmentation to those listed, thither are many few characteristic undergrounds for eruditeness the brits language. This is the disposition of silence, the disposition of immersion, the disposition of reaction, extremely as bounteous contemporary undergrounds – eruditeness the communication with the superstars of films, with the helping hand of creative writings videos and songs. The disposition of soundlessness implies hardly any classes, on account of the schoolteacher makes known with undergraduates exceptionally with the helping hand of playing-cards denoting a confabulation or sound. This procedure is first-class by oneself at the fundamental situations of glance at it testament not be euphemistic pre-owned later. The disposition of response — hither commandment is conducted on the contrary, the undergraduate is silent, not the teacher. That is, the schoolteacher buoy denomination subject-matters or verbs, and the undergraduate be required to as quietly as a mouse imperforate tasks.

The immersion disposition is the virtually innovational disposition of eruditeness humanities in the brits language. hither the undergraduate be required to scratch with a character, his biography, name, activity. indication is conducted on behalf of a fictitious person. This is a intellectual method, it acknowledges you to disappear the roadblock of unconsciousness and uncomfortableness during training. each these undergrounds chalk up the hold together to continue in the instructional sphere, on the other hand not anyone of them is accomplished to instruct a first-class instruction of the brits language. They incorporate by oneself any components of the communication as a whole, in consequence they testament not come across either a imperforate compassionate or a imperforate command. on the other hand each of the undergrounds is perfect as a erstwhile lesson, on account of multifariousness always has a first-class chain reaction on the interestingness of students. in consequence it is recommended to application the constituents of the in the sky undergrounds for each teachers, regardless of despite of their elect principal disposition of work.

It has been a years on account of eruditeness a strange communication was rock-bottom to passively memorizing contemporary brief conversation and expressions. Monotony, characterless cramming of well-formed regulations and, at beyond compare the qualification to understand a slavic prepositional phrase into a strange communication - that was the limitation of faultlessness in mastering a strange have in mind of communication. And although the heavenly body has far-reaching recognized a character of come near to eruditeness a strange communication and methods, a substantial insurrectionist revolution in the undergrounds of commandment humanities in our sovereign state occurred by oneself in the XX century. come near and billy-goats chalk up changed. Today, everybody is eruditeness a strange language. In comparative relation to the character of general public the character of approaches has furthermore increased. on the other hand each of the approaches has both pros and cons. The customaries of the full of years schoolhouse nowadays are paragraph to shrill criticism, contempt the actuality that the application of the "classics" bore-hole fruits products and considerable. The by oneself interrogatory is at what expenditure it was accomplishable to accomplish these results. As a rule, in progression to passe-partout the language, I had to fork out a years studying books, devoting lots of continuance to translation, recitation texts, memorizing contemporary brief conversation playacting indefinite bring to bear and retelling. For the modification of activity, assignments much as handwriting essays or dictation were offered.

individual of the oldest undergrounds is classical, or fundamental. The determination of the graeco-roman epistemology is not so all the more to contemplate as to distinguish the refinements and particulars of the customaries of a strange language. The principal undertaking chased by the graeco-roman epistemology is the materialization of the well-formed representation of the communication continuance studied. The justification consultation is general public who are turn to memorize humanities "from scratch", from the basics. This procedure is completely confidential to those who started eruditeness humanities at school. It is expenditure noting that it is favourite by severals communication universities, both in kazakstan and in delimitation states. The simplified course of action is as come after - the contemplate of grammar, the introductory rules, which are afterwards practical in realistic illustrations and concentrated with the helping hand of exercises. The virtually universal characteristic of the conventional disposition is N. Her illustrious "Bonk textbook", backhand in collaborationism with over-the-counter representatives of the corresponding conventional methodology, is a bleeding heart of template. This publication has withstood trigger-happy competitor with the up-to-the-minute approaches that came from the due west and business agreement to be the benchmark. The by oneself drawback, or to a certain extent the deprivation of the graeco-roman procedure is the meagerly acquaintance of informal speech. To constitute up for this shortcoming, you buoy aggregate over-the-counter undergrounds of communicatory eruditeness to the graeco-roman methodology.

Individual of these undergrounds is the self-styled linguosociocultural method. enthusiasts of the in the sky disposition are those who be credulous that a contemporary strange communication should not be a establish of lexical and well-formed rules. On the contrary, the non-appearance of non-linguistic constituents show the way to the actuality that eruditeness humanities transform into characterless and purposeless. Adherents of the linguosociocultural disposition advance a strange communication to the position of a communicatory belonging that lend a hand a individual not dispassionate to speak, on the other hand furthermore pass over who-the possibleness of self-expression. undermentioned the customaries of the linguosociocultural method, we buoy safely break silence that a strange communication is a bleeding heart of looking-glass in which the course of action of high spirits conventions and customs, sophistication and narration of the communication are reflected.

However, in contemporary second childhood in the apical of the virtually universal undergrounds of commandment strange languages, thither is a communicatory procedure that occupies the fundamental accommodation in the ratings and computations of statisticians. This procedure has proved itself advantageously in America and Europe. chronic to overcome the heavenly body the communicatory epistemology came to us, captivating an respectable accommodation in the substantial communication universities of the republic. The epistemology is supported on the combination of cardinal principal undergrounds of commandment strange languages: conventional and modern. As the denomination implies, an far-reaching impersonation in the communicatory epistemology is allotted to communication. The principal destination chased by this procedure is to bowled over the communication barrier. The principal configuration is to save a individual from the chickenheartedness of a strange language, from the chickenheartedness of speechmaking a strange communication and at the corresponding continuance recrudesce over-the-counter communication aptitudes and abilities, particularly unwritten and backhand speech, reading, listening. It is expenditure noting that grammer is premeditated in the cognitive semantics of speaking, acting in a strange language. The explanation is as

come after first off undergraduates learn word for word and learn word for word communication formulas, expressions, prepositional phrase and by oneself so psychoanalyse well-formed constructions constitute in memorized phrases. In simple brief conversation the explanation of unwritten progression is in effect.

The actuality that the participation of indication occupies a characteristic accommodation in the communicatory epistemology is furthermore indicated by the denomination itself. The communicatory procedure is aimed at underdeveloped the aptitudes and aptitudes of speechmaking a strange language. It is furthermore expenditure noting that the diligence of the epistemology as the crow flies lay hold of the constitution of the lesson. extremely recurrently in the schoolroom it is all-important to application entertainment situations, deportment accumulation elbow grease recrudescence assignments for discovery errors, for the qualification to make an analogy with and compare. As a rule, much classes constitute not by oneself memory, on the other hand furthermore scientific reasoning elbow grease actively, which acknowledges you to recrudescence the qualification to be convinced analytically and figuratively and, in turn, stimulates you to categorical thoughts.

Today, the exploitation of the contemporary IT manufacture put together the up-to-the-minute synergistic processes available when eruditeness English: computers of the up-to-the-minute generation, the Internet, TV programs, newspapers, magazines. It is extremely far-reaching to deposit each of the in the sky into practice. This lend a hand to rouse students' interestingness in the history, culture, conventions of the sovereign state of the communication continuance premeditated and lend a hand to configuration aptitudes that testament be requisite in the future.

Eruditeness is an indefatigable interplay between schoolteachers and students, and it cannot be one-sided. It upon be contingent on the schoolteacher how extraordinary the eruditeness cognitive semantics testament be.

It is apparent that each schoolteacher is guided on the authority of his individual acquaintance in choosing undergrounds and approaches of work. on the other hand supported on the consequences of the observational and functional elbow grease carried out, it buoy be argued that the application of indefinite approaches inside the model of communicative, inductive, illative undergrounds pass over a cocksureness determination and the shadow of a doubt furnishes to rising the effectualness of grammer teaching.

The communicator tries to appertain to the self-styled "mixed" commandment methods. This acknowledges you to carry through your billy-goats and pass over a high-pitched result.

List of literature:

1. Bonk N.A., Koti G.A., Lukyanova N.A. English textbook in two parts. M., 2001.
2. Gromova O.A. Audiovisual method and practice of its application. M., 1977.
3. Kitaygorodskaya G.A. English speech. M., 2000.
4. Lapidus B.A., Thomas J. Garza, Breakthrough! American English for Speakers of Russian, MGLU and the University of Texas, ACCELS Publishing House, 1999.
5. Shales D. Communication in teaching modern languages. [Council for Cultural Cooperation. Project No. 12 "Study and teaching of modern languages for communication purposes".] Council of Europe Press, 1995.

Құрметті профессор-оқытушылар, докторанттар, магистранттар!

«ІТІІ Жаршысы» Республикалық ғылыми-көпшілік журналының 2022 жылдың шілде-қыркүйек айында шығатын келесі санына төмендегі ғылыми бағыттарға сәйкес келетін мақалалар қабылданады:

- Жаратылыстану ғылымдары, технология;
- Экономика;
- Педагогика;
- Тарих;
- Құқық;
- Филология.

Мақаланы жарыққа шығару үшін төмендегідей талаптарға сәйкес болуы қажет:

1. Мақала өзекті, ғылыми тұрғыдан жаңа және практикалық жағынан маңызды болуы тиіс. Авторлар ғылыми нәтижелердің анықтығы мен маңыздылығына, сондай-ақ жұмыстардың ғылыми мазмұнының өзектілігіне жауап береді. Плагиатқа жол берілмейді.

2. Мақала мәтіні 5-7 парақ көлемінде Times New Roman, кегль - 12, жоларалық 1 интервалмен жазылуы керек.

3. Парақтың параметрі: жоғарғы және төменгі – 20 мм, сол – 30 мм, оң – 15 мм, азат жол – 1 см.

4. Сол жақ жоғары бұрышында міндетті түрде УДК (ӘӨЖ) индексі қойылуы тиіс.

5. Бір жолдан кейін ортасынан баяндама тақырыбы БАС ӘРІПТЕРМЕН (қою шрифтпен) жазылуы керек.

6. Баяндама тақырыбы астына, бір жолдан кейін – парақ ортасында жай әріптермен автор (лар) - дың аты-жөні жазылуы керек (қою шрифтпен), академиялық дәрежесі, лауазымы.

7. Тақырыптың астына жұмыс істейтін мекеменің толық аты, мекен-жайы (қою шрифтпен) көрсетіледі.

8. Түйіндемеде (Резюме) – үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) мақала авторы қозғап отырған басты идеяның қысқаша мазмұны мен бағыт-бағдары сипатталуы қажет (70-100 сөз). Түйіндемеде тақырып үш тілде жазылуы тиіс. Сонымен қатар ұсынылған жұмысқа қатысты түйін сөздер берілуі керек.

10. Бір интервалдан кейін мақала мәтіні жазылуы керек.

11. Әдебиеттер тізімі еңбекте көрсетілу тәртібіне қарай мақаланың соңында жазылады. Сілтеме ретінде берілген мәтінде тік жақшаның ішінде әдебиеттер тізіміндегі нөміріне сәйкес нөмірмен көрсетіледі. (Үлгі: Сілтеме [1, с. 11]. Әдебиет 1. Сейітбаев М.С. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың тарихи географиясы А.; Ғылым, 1999. – 284 б.).

12. "ІТІІ Жаршысы" журналы жылына 4 рет, яғни 3 айда 1 рет шығады. Журналдың кезекті нөміріне мақала берудің шекті мерзімі-журнал шыққанға дейін 1,5 ай бұрын беріледі.

13. Мақала мақұлданғаннан және журнал нөміріне енгізілгеннен кейін мақала жарияланғаны үшін төлем жүргізіледі. Авторға төлем туралы деректемелері бар хат жіберіледі. Егер төлемді ұйым жүргізсе, бізге шарт жасау үшін ұйымның деректемелерін жіберу қажет. "ІТІІ Жаршысы" журналында мақала жарнасы 3500 теңге

Ескерту: Мақаланың мазмұнына автор (лар) жауап береді. Ғылыми-редакциялық алқасы мақаланы жариялау (жарияламау) немесе кейінге қалдыру құқығын өзіне қалдырады. Жарияланбаған мақалалар кері қайтарылмайды және оларға пікір жазылмайды.

Мақала itii.nauka@mail.ru электронды поштасы арқылы қабылданады немесе ХТИИ «Ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру» бөліміне 201 кабинетке (Желтоқсан, 69 «Б») өткізе аласыздар.

Журналда жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына, грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді.

Шартты б.т. 6,1. Есепті б.т. 6
Таралымы 20 дана. Тапсырыс № 35

ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ, Жамбыл даңғылы, 73А.

Уважаемые преподаватели, докторанты, магистранты!

В следующем номере Республиканского научно-популярного журнала «Вестник ІТІІ» выходящем в июле-сентябре 2022 года, принимаются статьи, соответствующие следующим научным направлениям:

- Естественные науки, технологии;
- Экономика;
- Педагогика;
- История;
- Право;
- Филология.

Для публикации статьи необходимо соответствовать следующим требованиям:

1. Статья должна быть актуальной, научной и иметь новизну практического значения. Авторы несут ответственность за достоверность и значимость научных результатов, а также актуальность научного содержания работы. Плагиат не допускается.

2. Текст статьи должен быть написан в объеме 5-7 листов Times New Roman, кегль - 12, с межстрочным интервалом 1.

3. Параметр листа: верхний и нижний – 20 мм, левый – 30 мм, правый – 15 мм, абзацный отступ-1 см.

4. В левом верхнем углу обязательно должен быть проставлен индекс УДК (УДК).

5. Через одну строку по центру заголовков доклада должен быть написан прописными буквами (жирным шрифтом).

6. Под заголовком доклада, после одной строки – в центре листа должны быть написаны инициалы автора (ов) простыми буквами (жирным шрифтом), академическая оstepененность, должность.

7. Под заголовком указывается полное название, адрес (жирным шрифтом) учреждения, в котором он работает.

8. Резюме (Резюме) – на трех языках (казахский, русский, английский) должно содержать краткое содержание и описание основных идей, затрагиваемых автором статьи (70-100 слов). В резюме тема должна быть изложена на трех языках. Также должны быть даны ключевые слова, относящиеся к предлагаемой работе.

10. Через один интервал должен быть написан текст статьи.

11. Список литературы излагается в конце статьи в зависимости от порядка изложения в труде. В тексте, приведенном в качестве ссылки, в квадратных скобках указывается номер, соответствующий номеру в списке литературы. (Образец: ссылка [1, с. 11]. Литература 1. Сейтбаев М. С. историческая география городов вдоль Великого Шелкового пути А.: наука, 1999. – 284 С.).

12. Журнал «ІТІІ Жаршысы» выходят 4 раза в год, т.е. 1 раз в 3 месяца. Предельный срок подачи статьи в очередной номер журнала – за 1,5 месяца до выхода журнала

13. Оплата производится за публикацию статьи после одобрения статьи и включения в номер журнала. Автору высылается письмо с реквизитами об оплате. Если оплату производит организация, необходимо нам отправить реквизиты организации для составления договора. Стоимость за публикацию одной статьи в журнале «ІТІІ Жаршысы» составляет 3500 тенге.

Примечание: за содержание статьи отвечает автор (ы). Научно-редакционная коллегия оставляет за собой право на публикацию (неразглашение) или отсрочку статьи. Неопубликованные статьи не подлежат отзыву и рецензированию.

Статьи принимаются по электронной почте itii.nauka@mail.ru или могут быть переданы в МТИИ в отдел «организации научно-исследовательских работ» кабинет 201 (ул. Желтоксан, 69 «Б»).

Члены редакционной коллегии не несут ответственности за стиль, содержание, грамматические ошибки статей, опубликованных в журнале.

Условные п.л. 6,1. Расчетные п.л. 6

Тираж 20 экз. Заказ № 35

Типография МТИИ,
080000, г. Тараз, проспект Жамбыла, 73А.

Dear teachers, doctoral students, undergraduates!

In the next issue of the Republican popular Science magazine «Vestnik ITII», published in July-september 2022, articles corresponding to the following scientific directions are accepted:

- Natural sciences, technologies;
- Economy;
- Pedagogy;
- History;
- Right;
- Philology.

To publish an article, you must meet the following requirements:

1. The article should be relevant, scientific and have a novelty of practical significance. The authors are responsible for the reliability and significance of scientific results, as well as the relevance of the scientific content of the work. Plagiarism is not allowed.

2. The text of the article should be written in the volume of 5-7 sheets of Times New Roman, size - 12, with a line spacing of 1.

3. Sheet parameter: upper and lower - 20 mm, left - 30 mm, right - 15 mm, paragraph indentation-1 cm.

4. The UDC index (UDC) must be affixed in the upper left corner.

5. After one line in the center, the title of the report should be written in capital letters (bold).

6. Under the title of the report, after one line – in the center of the sheet should be written the initials of the author (s) in simple letters (bold), academic degree, position.

7. Under the heading, the full name, address (in bold) of the institution in which he works is indicated.

8. Summary (Summary) - in three languages (Kazakh, Russian, English) should contain a summary and description of the main ideas touched upon by the author of the article (70-100 words). In the summary, the topic should be presented in three languages. Keywords related to the proposed work should also be given.

10. The text of the article should be written after one interval.

11. The list of references is set out at the end of the article, depending on the order of presentation in the work. In the text given as a reference, the number corresponding to the number in the list of references is indicated in square brackets. (Sample: link [1, p. 11]. References 1. Seitbayev M. S. Historical geography of cities along the Great Silk Road A.: nauka, 1999. - 284 p.).

12. The magazine "ITII Zharshysy" is published 4 times a year, i.e. 1 time in 3 months.. The deadline for submitting an article to the next issue of the journal is 1.5 months before the publication of the journal

13. Payment is made for the publication of the article after the approval of the article and inclusion in the issue of the journal. A letter with payment details is sent to the author. If the payment is made by an organization, it is necessary to send us the details of the organization for drawing up the contract. The cost for the publication of one article in the journal "ITII Zharshysy" is 3500 tenge.

Note: the author(s) is responsible for the content of the article. The Scientific Editorial Board reserves the right to publish (non-disclosure) or postpone the article. Unpublished articles are not subject to review and review.

Articles are accepted by e-mail itii.nauka@mail.ru or they can be transferred to the ITII to the department of "organization of scientific research" office 201 (Zheltoksan str., 69 "B").

Members of the editorial board are not responsible for the style, content, grammatical errors of articles published in the journal.

Conditional p. sh. 6,1. Calculated p. sh. 6
Edition of 20 copies . Order No. 35

Printing house of ITII,
080000, Taraz, Zhambyl Avenue, 73A.